

M. TULLI CICERONIS

DE NATVRA

DEORVM

AD M. BRVTVM

LIBER PRIMVS

Hal, JH (Sjaak) van
[2017]

Copyright (C) 2017 J.H. van Hal

ingeleid, becommentarieerd en vertaald door drs. J.H. van Hal

Inhoud

Cicero.....	7
Leven van Cicero.....	7
Cicero's werk.	9
Orationes.....	9
Cicero en filosofie.....	9
De Natura Deorum.	10
[1] Terughoudendheid inzake de aard der goden.....	12
[2] Onenigheid.....	12
[3] Verering onder welke voorwaarden?	14
[4] Zorgen de goden voor de mensen?	16
[5] Heftig strijdpunt.....	16
[6] Cicero legt zich al lang toe op de filosofie.	18
[7] Waarom Cicero het op schrift stelt.....	18
[8] Cicero's woordenschat.....	20
[9] Onheil brengt tot filosofie.....	20
[10] Het eigen oordeel is belangrijker dan gezag.....	22
[11] De dood van een filosoof het eind van zijn gedachte?	22
[12] Aan het ware zitten onwaarheden.	24
[13] Vergelijking van alle filosofen.	24
[14] Twijfel zaaien.	26
[15] De gesprekspartners.	26
[16] Drie filosofische richtingen zijn vertegenwoordigd.....	26
[17] Cicero is objectief.....	28
[18] Velleius' zelfverzekerdheid.....	28
[19] Hoe heeft Plato de constructie van de wereld kunnen zien?	30
[20] Plato's god en Pronoia.	30
[21] Cicero's objectiviteit.	32
[22] Waarom zou de Pronoea zo lang niets doen?	32
[23] Waarom zou de god daartoe besloten hebben?	34

[24] De god als bol.....	34
[25] Terug naar de vroegste filosofen.	36
[26] Anaximenes en Anaxagoras.	36
[27] Een wereldgeest als bron van de menselijke geest?	36
[28] Xenophanes en Parmenides.	38
[29] Empedocles, Protagoras, Democritus, Diogenes.	38
[30] Plato's wankelmoedigheid.	40
[31] Xenophon.....	40
[32] Antisthenes en Speusippos.	42
[33] Aristoteles.	42
[35] Theophrastus en Strabo.....	44
[36] Zeno van Citium.	46
[37] Ariston en Cleanthes.	46
[38] Persaeus.	48
[39] Chrysippus.....	48
[40] Chrysippus en de eeuwige wet.	50
[41] Het tweede boek over de natuur der goden.	50
[42] Dromen van waanzinnigen.	50
[43] Epicurus en anticipatie.....	52
[44] Alle mensen hebben een voorstelling van de goden.....	52
[45] Zoektocht van de geest naar de god.....	54
[46] De gedaante der goden.....	54
[47] De meest uitmuntende natuur.	54
[48] De god ziet eruit als een mens.....	56
[49] Waarneming met de geest.....	56
[50] Isonomia.....	58
[51] Gelukzalig leven.	58
[52] Wat druk is, is niet gelukzalig.....	60
[53] De god als creator een noodoplossing.....	60
[54] Angst voor een god, die alles regelt.....	62
[55] De voorspelling.	62

[56] Velleius' zelfinzicht.....	64
[57] Cotta reageert.....	64
[58] Cotta heeft wel bewondering voor Velleius.....	66
[59] Cotta vindt de Epicurische gedachten dwaas.....	66
[60] Simonides wist ook de waarheid over de goden niet.....	68
[61] Wat zegt Epicurus?.....	68
[62] Een fout bewijs voor het bestaan van de goden.....	70
[63] Wat te zeggen van goddelozen?.....	70
[64] Cotta wendt zich tot de argumenten van de Epicuristen.....	72
[65] Er zijn geen atomen.....	72
[66] Schande atomen!.....	72
[67] De waarheid?.....	74
[68] Stel, de goden bestaan uit atomen.....	74
[69] Recht naar beneden met een kleine afwijking.....	76
[70] Zijn waarnemingen waar?.....	76
[71] De goden niet echt lichamelijk?.....	78
[72] Epicurus autodidact?.....	78
[73] Toch is Epicurus' leer zuiver Democritisch.....	80
[74] In zekere zin lichaam en in zekere zin bloed?.....	80
[75] De goden als de Venus van Kos.....	80
[76] De god met een menselijke gestalte?.....	82
[77] Natuurlijk ziet de mens de goden als mensen.....	82
[78] Iedere soort vindt de eigen soort het mooiste.....	84
[79] Op welke mens lijkt de god?.....	84
[80] Hebben de goden dan ook fysieke tekorten?.....	86
[81] Andere volken zien de goden als dieren.....	86
[82] Er zijn verschillende voorstellingen van dezelfde goden.....	88
[83] Naïviteit van natuurfilosofen.....	88
[84] Geef het toe, als je iets niet weet.....	90
[85] Epicurus minder slim dan gedacht.....	90
[86] Epicurus gelooft wel in de goden, maar is er bang voor.....	92

[87] Wat ongezien is, is niet onmogelijk.	92
[88] Verbeelding wordt beperkt door waarneming.	92
[89] Waarom zo omslachtig?.....	94
[90] Wij hebben eerder een goddelijke gedaante.	94
[91] Lijken de mensen dan door toeval op de goden?.....	96
[92] Hebben goden ledematen zonder ze te gebruiken?.....	96
[93] Epicurus en Zeno zaten vol kritiek.	98
[94] Wat voor de mens geldt, moet ook voor de goden gelden.	100
[95] Waarom is niet iedere vorm geschikt voor de god?	100
[96] Onze deugd komt dichterbij de godheid.	102
[97] Bestaat niet, wat we niet zien?.....	102
[98] Er is geen reden aan één gedaante vast te houden.....	102
[99] Wat geen nut heeft, is overbodig.	104
[100] Het zien van de wereld leidt tot een voorstelling van de goden.	104
[101] Onbeschaafde volken wijden beesten vanwege hun nut.	106
[102] Epicurus is als verwende jongens.	108
[103] Waar woont de god?.....	108
[104] Elke entiteit heeft een verblijfplaats.....	108
[105] Geestelijke waarneming van de god onbeduidend?	110
[106] De herhaalde verschijning van de god prikkelt.....	110
[107] Waarom worden beelden van anderen dan goden afgewezen?.....	112
[108] Beelden komen ongeroepen.....	112
[109] Als er iets sterfelijks is, is er dan ook iets onsterfelijks?	114
[110] Geluk veronderstelt deugd.	114
[111] Zijn alle genietingen ook fysiek?	114
[112] De god kan minder genieten dan de mens?	116
[113] Die genietingen van Epicurus waren niet te onderschatten.....	116
[114] De god moet bang bang zijn te sterven.	118
[115] Epicurus heeft de godsdienst uit de wereld geholpen.	118
[116] Aan de Epicureeïsche god is geen vroomheid verschuldigd.....	118
[117] Alleen iets uitmuntends verdient verering.	120

[118] Is het concept god verzonnen?	120
[119] Is iemand als Euhemerus wel godsdienstig?.....	120
[120] Dwaze ideeën van Democritus.	122
[121] Zonder godheid is er geen liefde.	124
[122] Is er geen aangeboren liefde?	124
[123] Volgens Epicurus zijn er geen goden.	126
[124] Weg met een liefdeloze god.	126

Cicero.

De naam Cicero staat gelijk aan retoriek. Geen Romein heeft zich op het gebied van de retoriek meer onderscheiden dan Cicero. Zijn zinnen stromen om met Homeros te spreken zoeter dan honing. We zouden echter Cicero te kort doen als we zijn andere kwaliteiten niet zouden vermelden

Leven van Cicero.

Cicero is in 106 v. Chr. geboren in het zuiden van Latium in Arpinum. Hij was zoon van een eques, lid van de rijke middenstand, waarvan nog geen lid imperiumdrager van het Romeinse rijk was geweest.

Toen Cicero nog jong was, is de familie naar Rome verhuisd, waar hij nog naar grote voorgangers op het gebied van de retoriek heeft kunnen luisteren, zoals Lucius Licinius Crassus en Marcus Antonius. In zijn jeugd heeft Cicero al op jonge leeftijd kennis gemaakt met het politieke leven. Hij was in de leer van een oudere aanzienlijke Romein. Van hem leerde hij hoe hij zich in de politiek, op het forum Romanum, voor rechtbanken als advocaat moest gedragen. Wie zich namelijk wilde onderscheiden in de politiek moest ook het nodige weten van de Romeinse rechtspraak, omdat er steeds vaker een beroep op je werd gedaan door mensen in nood om hen in een proces te helpen. Zo bouwde je je netwerk als patronus op. Als politicus was je namelijk zeer afhankelijk van je eigen clientes, die je als patronus had, maar ook van je netwerk van patroni, die jijzelf had. Je onderscheiden op het gebied van de politiek en het recht kon alleen maar naast goede kennis van en door vaardigheid op het gebied van de retoriek. Zoals gezegd, heeft Cicero veel van zijn politieke, juridische en retorische kennis in de praktijk opgedaan. Rechten met name studeerde hij bij Quintus Mucius Scaevola.

Cicero was geen beperkt mens. Zijn interesse ging ook uit naar poëzie, literatuur en vooral filosofie. Op dit laatste gebied had Cicero geen oogkleppen op, of anders gezegd, hij was niet alleen volgeling van slechts één stroming. Nee, hij verzamelde zijn kennis bij verscheidene stromingen, zoals die van de stoïcijnen en de epicureeërs.

Cicero trad , toen hij 26 was, voor het eerst als advocaat op. Omdat hij veel mensen wilde helpen, heeft hij zijn stem overbelast. Hij negeerde het advies van artsen de advocatuur geheel op te geven. Hij ging naar Griekenland en Asia en schoolde zich daar verder. Tijdens zijn 6 maanden durende studie van filosofie en retoriek te Athene maakte hij kennis met Pomponius, bijgenaamd Atticus, wegens zijn lange verblijf te Attica, met wie Cicero later een intense correspondentie onderhield.

Terug in Rome, huwde Cicero in 77 Terentia. Van haar kreeg hij twee kinderen: Marcus en Tullia.

Toen Cicero eenmaal de leeftijd had om deel te nemen aan de politiek, is hij voor alle republikeinse ambten gekozen op de minimale leeftijd. Hij heeft dus een razendsnelle,

politieke carrière gemaakt. In 75 werd hij quaestor, administrateur van de gouverneur van Sicilië. Dit bleek later voor Cicero het begin van zijn geweldige loopbaan te zijn. Hier onderscheidde hij zich politiek; hij wist de Sicilianen ermee te verzoenen, dat ze veel graan als belasting moesten betalen. Hij had daarmee zoveel indruk op de Sicilianen gemaakt en zoveel vertrouwen bij hen gewekt, dat zij in 70 een beroep op hem deden hun zaak te behartigen tegen hun oud gouverneur Verres. Deze had hen schandalig uitgezogen. Cicero nam hun verdediging op zich en heeft Verres en zijn partij retorisch verpletterd. Van dit proces is een omvangrijk werk over, getiteld *In Verrem*, dat 4 boeken omvat. Met deze rede was zijn retorische naam voorgoed gevestigd.

In 69 werd Cicero aedilis in welke hoedanigheid hij verantwoordelijk was voor de organisatie van spelen en de graanvoorziening. Door zijn bewezen diensten aan de Sicilianen kon hij dat graan goedkoop leveren.

De top van zijn politieke roem bereikte Cicero in 63, toen hij consul werd. Hierop was Cicero bijzonder trots. Hij was de eerste van zijn familie die consul werd; met andere woorden, hij was een *homo novus*, een fenomeen, dat zich niet zo vaak voordeed. Tijdens zijn consulaat heeft Cicero het toppunt van zijn politieke macht en aanzien gehad en is hij beloond met de titel *pater patriae*, doordat hij daadkrachtig heeft opgetreden tegen ene Catilina. Deze Catilina stamde uit een oud aanzienlijk, adellijk geslacht, was aan lager wal geraakt en had meerdere malen zonder resultaat aan de consulverkiezingen meegedaan. Uiteindelijk was hij ook door Cicero verslagen en tijdens diens ambtsjaar beraamde hij een staatsgreep. Cicero heeft dit weten te voorkomen en heeft Catilina en diens volgers, nadat Cicero daartoe het recht had gekregen, omdat hij het *consultum senatus ultimum* had gekregen, zonder vorm van proces terecht gesteld.

Zijn optreden tegen Catilina was tevens ook het begin van zijn val. Catilina was namelijk lid van de volkspartij, waarvan ook Caesar deel uitmaakte. Toen Caesar met Pompeius en Crassus een driemanschap had gevormd, was Cicero's rol uitgespeeld. In 58 werd hij aangeklaagd, omdat hij Romeinse burgers zonder proces ter dood had laten brengen. Cicero ging in vrijwillige ballingschap. Na een jaar kon hij terugkeren en wijdde hij zich aan de filosofie en de advocatuur. Toen zijn grote vijand Clodius, de man achter het proces van 58, gestorven was, kon hij terugkeren aan de politieke top en werd hij proconsul van Cilicië in 51.

Eenmaal terug in Rome trof hij een verscheurde stad aan. Aan de vriendschap tussen Pompeius en Caesar was een eind gekomen. Cicero koos Pompeius' zijde en vluchtte met hem. Na diens dood heeft Caesar hem uiteindelijk in 47 genade geschonken.

Met Cicero's voorspoed ging het nu geheel bergafwaarts. Aan zijn dertigjarig huwelijk met Terentia kwam een einde, zijn dochter Tullia stierf; haar dood heeft hem zeer aangegrepen. Politiek stond hij nu volledig buiten spel, waardoor hij zich op zijn landgoed te Tusculum geheel op de filosofie wierp.

Na Caesars dood op de Iden van maart 44 probeerde Cicero weer het politieke toneel te betreden en wilde hij zich opwerpen als redder des vaderlands. Hij stelde zich scherp op

tegen Antonius, Caesars medeconsul en aanhanger. Hij hield een aantal messcherpe oraties tegen hem. Toen Antonius in 43 een driemanschap vormde met Octavianus, de latere Augustus en Lepidus eiste hij Cicero's hoofd. Cicero is op de vlucht op de Via Appia gedood. Zijn hoofd en handen zijn op het forum ten toon gesteld.

Cicero's werk.

Orationes.

Cicero is vooral bekend geworden als staatsman en advocaat. Hij staat te boek als de grootste redenaar van de Romeinen. Met zijn rede In Verrem 70 v. Chr. vestigde hij zijn naam. Hierin hield hij een rede tegen de oud gouverneur van Sicilia Verres. Hij was aangeklaagd wegens afpersing. Cicero's eerste rede was overweldigend en Verres capituleerde al na de eerste rede. Zo ging het later ook met zijn rede In Catilinam. Catilina was staatsgevaarlijk en Cicero hield in 63 een rede tegen hem in de Senaat. Na de eerste rede hield Catilina het voor gezien. De andere drie redes hoefde hij niet te houden. Beroemd zijn ook de reeks Philippische redevoeringen tegen Antonius na de moord op Caesar. uiteindelijk zou zijn vijandige houding in deze redes tot zijn dood leiden.

Daarnaast heeft Cicero een reeks beroemde redes gehouden voor de rechtbank.

Verder heeft Cicero een reeks werken geschreven, die te maken hebben met de retoriek (De Oratore, Brutus, Orator) en heeft hij onvoorstelbaar veel brieven geschreven aan vrienden, familieleden en beroemde tijdgenoten. Deze brieven zijn een belangrijke bron van informatie over de verhoudingen in de tijd van Cicero.

In de laatste jaren van zijn leven heeft Cicero zich gestort op de filosofie. Hij heeft geschreven over de goden, de staat, de ouderdom, vriendschap, taken.

Cicero en filosofie.

Cicero had filosofie gestudeerd onder de hoofden van de drie grote richtingen: Philo van de Academie, Diodotus van de Stoa, Phaedrus de Epicureeër. Zij hadden hun toevlucht in Rome gezocht. Later toen hij 27 was heeft, hij een half jaar in Athene gestudeerd bij de Epicureeërs Phaedrus en Zeno en de academicus Antiochus. Daarna vertrok hij naar Rhodos om zich toe te leggen op de retoriek. Daar ontmoette hij Posidonius, die nu de Stoa leidde in plaats van Diodotus, die in Rome was. Terug in Rome en actief in de politiek bleef Cicero zich verdiepen in de filosofie.

Toen Cicero politiek uitgespeeld was, toen Caesar eenmaal de alleenheerschappij had, wilde hij het Griekse gedachtegoed toegankelijk maken voor de Romeinse wereld. Hij heeft heel zijn belangrijke filosofische werk tussen 46-44 geschreven. Hij had geen eigen filosofische ambities. Hij vertaalde gewoon vanuit het Grieks in het Latijn. Hij zette echter die vertalingen in het kader van een dialoog met illustraties van de Romeinse geschiedenis en poëzie. Hij wilde het werk van de grote meesters populair maken. Filosofisch kende Cicero geen diepte, maar hij gaf de filosofie weer een literair niveau.

Cicero heeft zijn *De Natura Deorum* in 45 geschreven na de *Tusculanae Disputationes*. Ook al zegt Cicero dat hij het werk voltooid heeft, is het duidelijk dat het nog niet geheel tot een einde is gebracht.

De Natura Deorum.

In dit werk geeft Cicero een overzicht van de theologische leer van de drie belangrijke filosofieën: de Academia, het Epicurisme en de Stoa.

Bij Stoa en Epicurisme zijn de ideeën over de godheid gebaseerd op de fysica. Volgens Epicurus ontstaat alles door toevallige samenclustering van atomen, ook de goden ontstaan zo. Zij leven een gelukkig en onbekommerd leven in de intermundia, de lege ruimtes tussen de werelden.

Volgens de Stoa controleert de god de wereld. De hoogste realiteit is de goddelijke geest, die zich uit in de ontwikkeling van de wereld. Die geest is wel materie, omdat alleen materie bestaat, kan handelen en object van handelen kan zijn. Ook de geest is materie, maar wel de fijnste (lucht, vuur). De oorspronkelijke geest scheidt en ordent de wereld. Het bestaan is eindeloos en herhaalt zich in cycli. De god is 'logos' of 'ratio' (rede). De god plant alles en alles wat hij plant is goed. De mens heeft een vrije wil: hij kan besluiten of niet om de god te volgen.

De academische sceptici hadden geen theologisch dogma, maar waren kritisch. In de derde eeuw was de school van Plato door Arcesilas veranderd in de tweede Academie. Arcesilas was verantwoordelijk voor de ontkenning van de mogelijkheid van kennis.

[1] Terughoudendheid inzake de aard der goden.

Cum¹ multae res in philosophia nequaquam² satis adhuc explicatae sint, tum³ perdifficilis, Brute, quod tu minime ignoras, et perobscura⁴ quaestio est de natura deorum, quae et ad cognitionem⁵ animi pulcherrima est et ad moderandam⁶ religionem necessaria. De qua [cum] tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, <ut> magno argumento esse debeat [ea causa] principium philosophiae ad h* scientiam, prudenterque Academici <videntur> a rebus incertis adsensionem cohibuisse⁷. Quid est enim temeritate⁸ turpius aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia quam aut falsum sentire aut, quod non satis explorate perceptum⁹ sit et cognitum, sine ulla dubitatione defendere?

[2] Onenigheid

Velut¹⁰ in hac quaestione plerique, quod maxime veri simile est et quo omnes omnes duce natura venimus, deos esse dixerunt, dubitare se Protagoras¹¹, nullos esse omnino Diagoras¹² Melius et Theodorus¹³ Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse

¹ cum + coni. concess. ... tum	weliswaar ... maar ..
² nequaquam	geenszins
³ tum	verder, bovendien
⁴ perobscurus	zeer duister, vaag
⁵ cognitio	studie, kennis
⁶ moderari	bepalingen m.b.t. de godsdienst maken
⁷ cohibere 2	beteugelen
⁸ temeritas, -tatis	roekeloosheid
⁹ percipere 5	waarnemen, begrijpen, vatten
¹⁰ velut	zoals; hier: wel

¹¹ Protagoras van Abdera (Grieks: Πρωταγόρας) (± 490-420 v.Chr.) was een van de eerste Griekse sofisten en behoorde tot de presocratici. Protagoras was een agnosticus (niet-weter), iemand die niet zeker weet of er wel een god is. Dit blijkt duidelijk uit de openingszin van een van zijn bekendste boeken, "Over de Goden". Hij schrijft: Voor wat betreft de goden kan ik niet weten of zij bestaan of niet (vgl. de eerste van de hierboven genoemde grondstellingen).

¹² Diagoras de Atheïst van Melos was een Griekse dichter uit de 5e eeuw voor Christus. Hij werd atheïst wegens een groot onrecht dat de goden ongestraft lieten; daarbij ging het waarschijnlijk om de gewelddadige bezetting van Melos door de Atheners in 416 v.C.. Hij sprak zich uit tegen de orthodoxe religie, en bekritiseerde de mysteriën van Eleusis. Hij gooide eens een xoanon (houten godsbeeld) in het vuur, waarbij hij aangaf dat de god maar een wonder moest doen en zichzelf moest redden. Dit incident staat beschreven in Hoofdstuk 4 van Een pleidooi voor de christenen, geschreven door Athenagoras de Athener.

¹³ Theodorus van Cyrene (Grieks: Θεόδωρος ὁ Κυρήνη) was een Griekse wiskundige in de 5e eeuw v.Chr.. Hij werd bewonderd door Plato, die hem in diverse bronnen noemt. Er is weinig bekend wat hij tot stand heeft gebracht; aan hem toegeschreven wordt het bewijs dat de vierkantswortels van 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15 en 17 irrationaal zijn.

[1] Hoewel tot nog toe veel onderwerpen in de filosofie geenszins voldoende uit de doeken zijn gedaan, is ook nog, Brutus, de vraag over de aard van de goden zeer moeilijk en vaag, hetgeen je heel goed weet, en deze vraag is zowel zeer geschikt voor het leren kennen van de geest als ook noodzakelijk om bepalingen met betrekking tot godsdienst te maken. En hierover zijn er zoveel verschillende en uiteenlopende meningen van de meest geleerde mensen, zodat het uitgangspunt van de filosofie tot bewijs moet dienen met betrekking/moet bijdragen tot kennis hiervan en de Academici schijnen verstandig terughoudend met onzekere zaken ingestemd te hebben. Want wat is erger dan roekeloosheid of wat is zo roekeloos en zo de waardigheid en bedachtzaamheid van een wijze onwaardig als hetzij een foute mening hebben of zonder enige twijfel dat verdedigen, wat niet voldoende onderzocht gevat en geleerd is?

[2] De meesten hebben wel inzake deze vraag gezegd, dat de goden bestaan, iets wat het meest waarschijnlijk is en tot welke mening wij onder leiding van de natuur allemaal komen, maar Protagoras heeft gezegd dat hij twijfelde en Diagoras van Melos en Theodorus van Cyrene meenden absoluut, dat er geen goden

dixerunt, tanta sunt in varietate¹ et dissensione², ut eorum infinitum sit enumerare sententias. Nam et de figuris deorum et de locis atque sedibus et de actione³ vitae multa dicuntur, deque is summa philosophorum dissensione certatur; quod vero maxime rem causamque continet⁴, utrum nihil agant, nihil moliantur⁵, omni curatione⁶ et administratione rerum vacent, an contra ab iis et a principio omnia facta et constituta⁷ sint et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis [quae] magna dissensio est, eaque nisi diiudicatur⁸, in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignoratione versari.

[3] Verering onder welke voorwaarden?

Sunt enim philosophi et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent rerum humanarum procurationem deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas, quae sanctitas, quae religio? Haec enim omnia pure⁹ atque caste¹⁰ tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab is et si est aliquid a deis immortalibus hominum generi tributum; sin autem dei neque possunt nos iuvare nec volunt nec omnino curant nec, quid agamus, animadvertunt nec est, quod ab is ad hominum vitam permanare¹¹ possit, quid est, quod ullos deis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus¹²? In specie autem fictae simulationis¹³ sicut reliquae virtutes item pietas inesse non potest; cum qua simul sanctitatem et religionem tolli necesse est, quibus sublatis perturbatio¹⁴ vitae sequitur et magna confusio;

¹ varietas	veelzijdigheid van ideeën
² dissensio	het niet eens zijn
³ actio vitae	praktisch leven
⁴ continere 2	de kern van een zaak vormen
⁵ moliri	maken, veroorzaken
⁶ curatio	leiding, toezicht
⁷ constituere	vaststellen, besluiten
⁸ diiudicare	beslissen
⁹ purus	onvoorwaardelijk
¹⁰ castus	vroom, rein
¹¹ permanare	doordringen, doorsijpelen
¹² adhibere	toekennen
¹³ simulatio	huichelarij, nabootsing
¹⁴ perturbatio	verwarring

zijn. Zij, die echter gezegd hebben, dat de goden bestaan, zijn zozeer verscheiden en het zo onderling oneens, dat er geen eind komt aan het tellen van hun meningen. Er wordt immers veel gezegd over de gedaanten van de goden en over hun verblijfplaatsen en hun praktische leven en in hun discussies zijn filosofen het uiterst oneens over hen; waarom de zaak en kwestie vooral draait is dit, namelijk of de goden niets doen, niets veroorzaken, vrij zijn van ieder toezicht en beheer van de wereld, of dat daarentegen alles door hen en vanaf het begin gedaan en besloten is en voor onbepaalde tijd bestuurd en bewogen wordt; met name op dit gebied is er grote onenigheid en als deze niet wordt beslist, dan kan het niet anders zijn dan dat de mensen compleet aan het dwalen zijn en in onkunde van de belangrijkste zaken verkeren.

[3] Er zijn immers filosofen en er zijn er geweest, die meenden dat de goden volstrekt geen toezicht hielden op het doen en laten van de mensen. En als hun mening waar is, wat voor vroomheid, wat voor heiligheid, wat voor godsdienstige verering kan er dan bestaan? Dit alles moet immers onvoorwaardelijk en vroom aan de macht van de goden toegekend worden, voor zover als dat door de goden bemerkt wordt en als er iets door de goden aan het mensdom is toegekend; maar als de goden ons noch kunnen noch willen helpen en helemaal geen zorg voor ons hebben noch bemerken wat wij doen en er niets is dat van de kant van hen kan doorsijpelen tot het leven van de mensen, wat is dan de reden dat wij de onsterfelijke goden op enige manier vereren en tot hen bidden? Precies zoals het geval is bij andere deugden, is het niet mogelijk dat vroomheid schuilt in de voorstelling van een verzonnen veinzerij; en tegelijk daarmee moet de heiligheid en de godsdienstige voorstelling uit de wereld geruimd worden, en wanneer die weg zijn, volgen verwarring en grote ongeregeldeheid van het leven.

[4] Zorgen de goden voor de mensen?

atque haut scio, an pietate adversus deos sublata fides etiam et societas¹ generis humani et una excellentissima virtus iustitia tollatur. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant, neque vero id solum, sed etiam ab isdem hominum vitae consuli² et provideri; nam et fruges et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata³ pubescant⁴, a dis immortalibus tribui generi humano putant, multaque, quae dicentur, in his libris colligunt, quae talia sunt, ut ea ipsa dei immortales ad usum⁵ hominum fabricati⁶ paene videantur. Contra quos Carneades⁷ ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes⁸ ad veri investigandi⁹ cupiditatem.

[5] Heftig strijdpunt.

Res enim nulla est, de qua tantopere¹⁰ non solum indocti, sed etiam docti dissentiant; quorum opiniones cum tam variae sint tamque inter se dissidentes, alterum¹¹ fieri profecto potest, ut earum nulla, alterum certe non potest, ut plus una vera sit. Qua quidem in causa et benivolos obiurgatores¹² placare et invidios vituperatores¹³ confutare¹⁴ possumus, ut alteros reprehendisse

¹ societas nauwe band

² consulere + dat. zorgen voor

³ maturare rijpen

⁴ pubescere 3 rijp worden

⁵ usus 4 gebruik, nut

⁶ fabricari maken

⁷ Carneades van Cyrene (Grieks: Καρνεάδης, gelatiniseerd Carneades) (Cyrene, ca. 214/213 v. Chr - Athene, 129/128 v. Chr.) was een beroemde Griekse filosoof in de tijd van het Hellenisme. Om hem te onderscheiden van zijn gelijknamige student wordt hij ook wel Carneades de Oudere genoemd. Hij woonde in Athene en was daar het hoofd (de scholarch) van de Academie van Plato. Zijn leerlingen waren talrijk, en hoewel hij zijn gedachten niet op papier zette, bepaalde zijn buitengewone autoriteit het discours van de academie totdat deze academie in de 1e eeuw voor Christus ten onder ging.

⁸ socors achteloos

⁹ investigare trachten te weten te komen

¹⁰ tantopere zozeer

¹¹ alterum .. alterum .. het ene .., het andere ..

¹² obiurgator berisper

¹³ vituperator berisper, criticus

¹⁴ confutare bestrijden, in de kiem smoren

[4] En ik weet helemaal niet, of ook de trouw en onderlinge band van het mensdom en tegelijk de meest verheven deugd, rechtvaardigheid, indien de vroomheid jegens de goden opgeheven is, tegelijk vernietigd wordt. Er zijn echter andere filosofen en dat zijn zeker grote en aanzienlijke filosofen, die menen dat heel de wereld door het verstand en de rede van de goden bestuurd en geregeld wordt en echter niet alleen dit, maar dat ook tevens door hen zorg gedragen wordt en gezorgd wordt voor het leven van de mensen; want ze menen, dat en veldvruchten en de rest, wat de aarde voortbrengt en de weersomstandigheden en de verandering van seizoenen en klimaten, waardoor alles, dat de aarde voortbrengt, tot rijpheid opgroeit, door de goden toegekend worden aan de mensheid, en deze filosofen verzamelen in deze boeken vele zaken, die nog besproken zullen worden, die zodanig zijn, dat de onsterfelijke goden bijna de indruk wekken die dingen zelf tot nut van de mensen gemaakt te hebben. Tegen hen heeft Carneades zoveel betoogd, dat hij de mensen, die daarin niet ongeïnteresseerd waren, opriep het verlangen te hebben de waarheid te onderzoeken.

[5] Er is geen onderwerp, waarover niet alleen leken, maar ook geleerden het zo oneens zijn; omdat hun meningen zo verschillen en zo onderling anders zijn, kan het éne inderdaad gebeuren, dat geen mening waar is, het andere in ieder geval niet, dat er meer meningen dan één waar zijn. In ieder geval kunnen wij in deze kwestie zowel de welwillende criticasters bedaren en de nijdige critici bestrijden, zodat de ene groep spijt heeft kritiek gespuid te hebben en de andere blij is geleerd te

paeniteat, alteri didicisse se gaudeant; nam qui admonent amice, docendi sunt, qui inimice insectantur¹, repellendi.

[6] Cicero legt zich al lang toe op de filosofie.

Multum autem fluxisse² video de libris nostris, quos compluris brevi tempore edidimus, variumque sermonem partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium extitisset³, partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium; multis etiam sensi mirabile videri eam nobis potissimum⁴ probatam⁵ esse philosophiam, quae lucem eriperet et quasi noctem quandam rebus offunderet⁶, desertaeque disciplinae⁷ et iam pridem relictæ patrocinium⁸ necopinatum a nobis esse susceptum.

Nos autem nec subito coepimus philosophari nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus et, cum minime videbamus, tum maxime philosophabamur; quod et orationes declarant refertae⁹ philosophorum sententiis et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit¹⁰, et principes illi Diodotus¹¹, Philo¹², Antiochus¹³, Posidonius¹⁴, a quibus instituti sumus.

[7] Waarom Cicero het op schrift stelt.

Et si omnia philosophiae praecepta¹⁵ referuntur¹ ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse²,

¹ insectari	hekelen
² fluere 3, fluxi	vloeien, voortkomen
³ exsistere, -stiti	opduiken
⁴ potissimum	het meest, bij voorkeur
⁵ probatus	deugdelijk, geliefd
⁶ offundere + dat.	verspreiden over
⁷ disciplina	leer
⁸ patrocinium	bescherming, verdediging
⁹ refertus + abl.	vol van
¹⁰ florere 2 + abl.	vol zijn van

¹¹ stoicus, leraar en vriend van Cicero, stierf in diens huis

¹² Philo van Larissa (Grieks: Φίλωνας ο Λαρισσαίος) (159/158 v.Chr. – 84/83 v.Chr.) was een Griekse filosoof en het laatst bekende hoofd van Plato's Akademeia gedurende haar sceptische periode.

¹³ Antiochus van Askalon (Grieks: Αντίοχος ὁ Ἀσκαλώνιος) was een Grieks filosoof uit het laatste deel van de 2e en het begin van de 1e eeuw v.Chr.

¹⁴ Posidonius van Apameia (Grieks: Ποσειδώνιος ο Ρόδιος) (ca. 135 v.Chr. - 51 v.Chr.), was een Grieks stoïcijnse filosoof en zeer veelzijdig wetenschapper, die zich onder andere bezighield met astronomie, geografie, geschiedenis en wiskunde. Van zijn vele werken zijn slechts fragmenten bewaard gebleven.

¹⁵ praeceptum voorschrift

hebben; want wie mensen vriendelijk de les leest, die moeten onderwezen worden, maar wie mensen vijandig hekelen, die moeten afgewezen worden.

[6] Ik zie, dat er uit mijn verscheidene boeken, die ik in korte tijd geschreven heb, vele verschillende gesprekken zijn voortgekomen deels van mensen die verbaasd staan, hoe deze toeleg op de filosofie bij mij zo plotseling ontstaan is, deels van mensen die wensen te weten, wat voor zekerheid wij over ieder onderwerp hebben; ik heb ook gemerkt dat het voor velen wonderbaarlijk scheen dat die filosofie mij het meest deugdelijk scheen te zijn, die het licht wegnam en als het ware een soort nacht over de wereld verspreidde en dat ik een onverwachte verdediging van een verlaten leer, die reeds lang opgegeven was, op me genomen heb.

Maar ik ben noch van de een op de andere dag me gaan bezig houden met de filosofie noch heb ik vanaf mijn jongste jaren me halfslachtig met deze studie bezig gehouden en juist toen ik geenszins me ermee bezig scheen te houden, legde ik me er het meest op toe; en dit wordt én duidelijk gemaakt door mijn redes die vol met gedachten van filosofen zitten én door mijn vertrouwelijke omgang met zeer geleerde mannen, van wie mijn huis altijd vol is geweest en dat zijn niet de eersten de besten geweest: Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, door wie wij onderwezen zijn.

[7] En als alle voorschriften te maken hebben met het leven, dan denk ik dat ik zowel in staats- en privé aangelegenheden dat heb gerealiseerd,

¹ referri ad

zich richten naar

² praestare

tonen, tot stand brengen

quae ratio et doctrina praescripserit. Sin autem quis requirit, quae causa nos inpulerit, ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est, quod expedire¹ tam facile possimus. Nam cum otio² langueremus³ et is esset rei publicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari⁴ necesse esset, primum ipsius rei publicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi magni existimans interesse⁵ ad decus et ad laudem civitatis res tam gravis tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri.

[8] Cicero's woordenschat.

Eoque me minus instituti⁶ mei paenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim. Complures enim Graecis institutionibus eruditi ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse diffiderent; quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur.

[9] Onheil brengt tot filosofie.

Hortata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo fortunae magna et gravi commota iniuria; cuius si maiorem aliquam levationem⁷ reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam⁸ dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, cum totae quaestiones scribendo explicantur; est enim admirabilis quaedam continuatio⁹ seriesque rerum, ut alia ex alia nexa¹⁰ et omnes inter se aptae¹¹ conligataeque videantur.

¹ expedire	uit de doeken doen
² otium	het vrij zijn van werk, het nietsdoen
³ languere 2	zwak, krachteloos zijn
⁴ gubernare	besturen
⁵ magni interest	het is erg van belang
⁶ institutum	instelling, voornemen, plan
⁷ levatio	verlichting
⁸ pertractare	behandelen
⁹ continuatio	samenhang
¹⁰ nectere 3, nexus	verbinden
¹¹ aptus	verbonden

wat de rede en de leer hebben voorgeschreven. Maar als iemand vraagt, welke oorzaak mij ertoe heeft aangezet, dat ik dit zo laat opschreef, dan is er niets wat ik niet zo makkelijk uit de doeken kan doen. Want toen ik niets te doen had en de toestand van de staat zo was, dat de staat door het beleid en de zorg van één persoon bestuurd moest worden, meende ik dat de filosofie in eerste instantie omwille van de staat aan mijn mensen uitgelegd moest worden, want ik vond dat het veel bijdroeg tot roem en lof van de staat, dat zo belangrijke en zo voortreffelijke zaken ook in het Latijn vervat werd.

[8] Des te minder spijt heb ik van mijn plan, omdat ik makkelijk merk, hoezeer ik mensen ertoe heb aangezet zich te wijden niet alleen aan het leren, maar ook aan het schrijven. Verscheidene mensen, die onderwezen zijn in de Griekse leer, konden dat, wat ze van de Grieken hadden geleerd, niet met hun burgers delen, omdat zij er geen vertrouwen in hadden, dat wat ze van de Grieken hadden gekregen in het Latijn gezegd kon worden; ik geloof op dit gebied zoveel vorderingen gemaakt te hebben, dat ik door de Grieken zelfs niet in woordenschat overtroffen word.

[9] Het feit dat mijn gemoed er slecht aan toe was ten gevolge van groot en zwaar onrecht van het lot, heeft mij aangespoord mijn heil te zoeken bij de filosofie; en als ik een of andere grotere verlichting van mijn slechte geestestoestand had kunnen vinden, zou ik niet vooral hiertoe mijn toevlucht gezocht hebben. Maar ik heb op geen enkele wijze de filosofie zelf beter kunnen benutten dan als ik me niet alleen had overgegeven aan het lezen van boeken maar ook aan het behandelen van de hele filosofie. Echter al haar delen en alle leden worden dan het makkelijkst geleerd, wanneer alle onderwerpen schrijvenderwijs worden uitgelegd; er is immers sprake van een bewonderenswaardige soort samenhang en reeks van onderwerpen, zodat het ene onderwerp aan het andere vastgeknoopt lijkt en alle onderling samengevoegd en samengebonden.

[10] Het eigen oordeel is belangrijker dan gezag.

Qui autem requirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est; non enim tam auctoritatis in disputando quam rationis momenta¹ quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur²; desinunt enim suum iudicium adhibere, id habent ratum³, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis⁴ accepimus, quos ferunt, si quid adfirmarent in disputando, cum ex iis quaereretur, quare ita esset, respondere solitos "ipse dixit"; ipse autem erat Pythagoras: tantum opinio praeiudicata⁵ poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas.

[11] De dood van een filosoof het eind van zijn gedachte?

Qui autem admirantur nos hanc potissimum disciplinam secutos, his quattuor Academicis libris⁶ satis responsum videtur. Nec vero desertarum relictarumque rerum patrocinium⁷ suscepimus; non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt, sed lucem auctoris fortasse desiderant. Ut⁸ haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade usque ad nostram viguit⁹ aetatem; quam nunc prope modum¹⁰ orbam esse in ipsa Graecia intellego. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnis; quod facere is necesse est, quibus propositum

¹ momentum gewicht, belang

² profiteri verkondigen

³ ratus zeker, geldend

⁴ Pythagoreus Pythagoreeër; *Pythagoras* (Grieks: Πυθαγόρας) (Samos, ca. 572 v.Chr. – Metapontum, ca. 500 v.Chr.) was een Grieks wiskundige, wijsgeer en hervormer. Hij werd door sommigen als een van de Zeven Wijzen beschouwd.

⁵ praeiudicata opinio vooroordeel

⁶ libri Academici: Cicero heeft twee reeksen geschreven. de eerste is niet of niet geheel gepubliceerd, de tweede reeks in zijn geheel, maar verloren gegaan.

⁷ patrocinium bescherming, verdediging

⁸ *relatieve aansluiting*: en zo

⁹ vigere van kracht zijn

¹⁰ propemodum bijna

[10] Zij die echter vragen, wat wij zelf over ieder onderwerp menen, doen dit uit grotere nieuwsgierigheid dan noodzakelijk is; want men moet bij het bespreken niet zozeer op zoek zijn naar het gewicht van gezag als wel dat van rede. Ja, zelfs staat het gezag van hen, die verkondigen dat ze onderwijzen, meestal in de weg van hen, die willen leren; zij houden immers op hun eigen oordeel toe te passen, zij beschouwen dat als geldend, waarvan ze zien dat het door hem, die ze goedkeuren, bepaald is. Niet ben ik echter gewoon dat goed te keuren, wat ik van de Pythagoreeërs heb vernomen; men zegt, dat zij, als ze iets verzekerden bij een uiteenzetting, gewoon waren, wanneer hun gevraagd werd, waarom het zo was, te antwoorden: 'Hij zelf zei het.' 'Zelf' betekende echter Pythagoras: zo veel invloed kon een vooroordeel hebben, dat gezag ook zonder rede gewicht had.

[11] Aan hen echter, die zich erover verbazen dat wij vooral deze leer gevolgd hebben, schijnt voldoende in de vier *Academici Libri* te zijn geantwoord. En wij hebben heus niet de verdediging van in de steek gelaten en verlaten zaken op ons genomen; niet gaan immers door de dood van mensen ook hun gedachten verloren, maar ze missen misschien het licht van de verantwoordelijke man. Zo is deze wijze van betogen tegen alles en geen enkele zaak openlijk beoordelen begonnen bij Socrates, weer in gebruik genomen door Arcesilas, bevestigd door Carneades en zo heeft die haar betekenis helemaal tot onze tijd gehouden; ik begrijp dat zij nu zo goed als zonder volgers is in Griekenland zelf. Maar ik denk dat het niet gebeurd is door de fout van *Academia*, maar door de traagheid van de mensen. Want als het al een hele klus is elke leer apart te leren, hoeveel groter is die klus om ze allemaal te leren; maar dit moeten zij doen, die het als doel hebben om én tegen alle filosofen én voor allen te spreken om de waarheid te vinden.

est veri reperiendi causa et contra omnes philosophos et pro omnibus dicere.

[12] Aan het ware zitten onwaarheden.

Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem¹ consecutum esse me non profiteor, secutum esse prae me fero². Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, hi nihil habeant, quod sequantur. Dictum est omnino de hac re alio loco diligentius, sed quia nimis indociles³ quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. Non enim sumus i, quibus nihil verum esse videatur, sed i, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus tanta similitudine, ut in is nulla insit certa iudicandi et adsentiendi nota⁴. Ex quo existit⁵ et illud multa esse probabilia, quae, quamquam ⁶non perciperentur, tamen, quia visum quendam haberent insignem et inlustrem⁷, his sapientis vita regeretur.

[13] Vergelijking van alle filosofen.

Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui, quae sit earum vera, iudicent; tum demum mihi procax⁸ Academia videbitur, si aut consenserint omnes aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. Itaque mihi libet exclamare ut in Synephebis⁹:

"pro¹⁰ deum, popularium omnium, [omnium] adulescentium clamo, postulo, obsecro, oro, ploro atque inploro fidem"
non levissima de re, ut queritur ille in civitate fieri facinora capitalia:
"ab amico amante argentum accipere meretrix non vult",

¹ facultas geschiktheid, vaardigheid

² prae se ferre stellig beweren

³ indocilis hardleers

⁴ nota karaktertrek

⁵ exsistere 3 volgen, resulteren

⁶ anakolouth: de bijzin begint met een relativum, die echter aan het eind vervangen wordt door his; de coniunctivus moet verklaard worden doordat het het een bijzin in de indirecte rede is.

⁷ inlustris duidelijk

⁸ procax schaamteloos

⁹ Caecilius Statius (220-166) comicus, 42 titels zijn bekend, o.a. de Synephebi.

¹⁰ pro + acc. ach, oh

[12] Niet verkondig ik dat ik de vaardigheid van zo'n grote en zo moeilijke zaak bereikt heb, maar wel beweer ik met stelligheid dat ik ernaar gestreefd heb. Het kan evenwel niet gebeuren, dat zij die zo filosofie bedrijven, niets hebben om na te streven. Zeker is over deze kwestie elders dieper ingegaan, maar omdat sommigen al te hardleers en traag zijn, schijnen ze vaker eraan herinnerd te moeten worden. Niet immers zijn wij zo dat niets waar is in onze ogen, maar wel zeggen wij dat aan alles wat waar is zekere onwaarheden verbonden zijn met zo'n grote gelijkenis, dat daarin geen enkel zeker kenmerk zit om op grond daarvan te oordelen of in te stemmen. En daaruit volgt ook dit, dat er veel waarschijnlijkheden zijn waardoor het leven van een filosoof hoewel die waarschijnlijkheden niet werden begrepen, toch, omdat ze een soort opvallend en duidelijk uiterlijk hadden, geleid werd.

[13] Maar laat ik nu om me te bevrijden van iedere wrevel de gedachten van de filosofen over de aard van de goden voorleggen. In ieder geval moeten mijn inziens allen hier opgetrommeld worden die kunnen oordelen wat daarvan waar is; dan pas zal de Academia mij schaamteloos toeschijnen, als hetzij allen unaniem zijn of er iemand is gevonden, die heeft ontdekt wat waar is. Dus wil ik uitroepen zoals in de 'Synephebi': "Ach ik roep om de bescherming van de goden, van al mijn landslieden, [alle] jongemannen en ik claim dat, verzoek dat, vraag, smeek daarom en doe een beroep daarop" en dat niet wegens een zeer onbeduidende kwestie, zoals die figuur klaagt dat in de staat halsmisdaden gepleegd worden: "Een hoertje wil niet van een bevriende minnaar geld aannemen",

[14] maar met de bedoeling dat ze aanwezig zijn, leren kennen, opmerken, wat men moet menen over godsdienst, vroomheid, heiligheid, ceremonieën, trouw, recht, een eed, wat over tempels, heiligdommen,

[14] Twijfel zaaien.

sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iure iurando, quid de templis, delubris sacrificiisque sollempnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit (haec enim omnia ad hanc de dis immortalibus quaestionem referenda¹ sunt): profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxuma re tanta dissensio.

[15] De gesprekspartners.

Quod cum saepe alias, tum maxime animadverti, cum apud C. Cottam, familiarem meum, accurate sane et diligenter de dis immortalibus disputatumst. Nam cum feriis Latinis² ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi³ eum sedentem in exedra⁴ et cum C. Velleio⁵ senatore disputantem, ad quem tum Epicurei primas⁶ ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus⁷, qui tantos progressus⁸ habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur.

Tum, ut me Cotta vidit, "Peroportune" inquit "venis; oritur enim mihi magna de re altercatio⁹ cum Velleio, cui pro¹⁰ tuo studio non est alienum te interesse."

[16] Drie filosofische richtingen zijn vertegenwoordigd.

"Atqui¹¹ mihi quoque videor" inquam "venisse, ut dicis, oportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. enim Piso si adesset, nullius philosophiae – earum quidem, quae in honore sunt – vacaret locus."

Tum Cotta "Si" inquit "liber Antiochi¹² nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur, nihil est, quod Pisonem,

¹ referre beoordelen, naar voren brengen

² feriae Latinae feest v.h. verbond tussen de Latijnse steden

³ offendere aantreffen

⁴ exedra exedra, halfronde uitbouw

⁵ C. Velleius vertegenwoordigt hier het Epicurisme.

⁶ primas deferre de hoofdrol opdragen

⁷ floruit 100 v.Chr., Stoicus uit Spanje.

⁸ progressus vooruitgang

⁹ altercatio woordenwisseling

¹⁰ pro + abl. voor, gezien

¹¹ atqui zeer zeker, natuurlijk

¹² Antiochus van Askalon (Grieks: Αντίοχος ὁ Ἀσκαλώνιος) was een Grieks filosoof uit het laatste deel van de 2e en het begin van de 1e eeuw v.Chr. Hij maakte deel uit van de Platoonse Academie in Athene tijdens de

plechtige offerhandelingen wat over juist de auspiciën, aan het hoofd waarvan ik sta. Dit alles moet voorgelegd worden met het oog op dit onderzoek betreffende de onsterfelijke goden. Absoluut zal het zo grote verschil in mening van de geleerdste mannen over die zeer grote kwestie juist hen dwingen twijfel te hebben, die menen een zekerheid te hebben.

[15] En dit heb ik niet alleen vaak bij andere gelegenheden, maar toen vooral bemerkte, toen er bij mijn vriend C. Cotta buitengewoon uitvoerige en precieze uiteenzettingen werden gegeven over de onsterfelijke goden. Toen ik immers op het Latijnse feest naar hem toegekomen was op het verzoek en uitnodiging van hemzelf, trof ik hem gezeten in de exedra en in gesprek met de senator C. Velleius, aan wie de Epicureeërs toen van onze mensen de hoofdrol gaven. Aanwezig was ook Quintus Lucius Balbus, die toen onder de Stoïcijnen zo grote vorderingen had gemaakt, dat hij met de op dat gebied meest uitblinkende Grieken werd vergeleken. Toen zei Cotta, zodra hij mij gezien had: “Je komt zeer gelegen; er ontspint zich immers een woordenwisseling tussen mij en Velleius over een groot onderwerp en het is niet vreemd dat jij gezien je interesse die bijwoont.”

[16] Ik zei: “Zeer zeker meen ook ik, zoals je zegt, gelegen gekomen te zijn. Want jullie drieën zijn als leiders van drie filosofieën gekomen. Als immers Marcus Piso aanwezig zou zijn, zou de plek van iedere filosofie bezet zijn, in ieder geval van die filosofieën, die in aanzien staan.”

Toen zei Cotta: “Als het boek van onze Antiochus, dat onlangs door hem naar Balbus hier gestuurd is, de waarheid spreekt, is er geen enkele reden dat je jouw vriend Piso mist. Volgens Antiochus

sceptische fase. Hij was een leerling van de scepticus Philo van Larissa - de toenmalige leider van de Academie - en de Stoïcijns filosoof Mnesarchus. In zijn eigen leer probeerde hij de leer van beide te verzoenen en meende op die manier terug te keren naar de meer oorspronkelijke leer van de oude Academie.

familiarum tuum, desideres; Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere¹ videntur, verbis discrepare; quo de libro, Balbe, velim scire, quid sentias."

"Egone" inquit ille "miror Antiochum, hominem in primis acutum², non vidisse interesse³ plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non nomine, sed genere⁴ toto diiungerent⁵, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. Haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna dissensio⁶."

[17] Cicero is objectief.

Verum hoc alias; nunc quod coepimus, si videtur."

"Mihi vero" inquit Cotta "videtur. Sed ut hic, qui intervenit," me intuens "ne ignoret, quae res agatur, de natura agebamus deorum, quae cum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quam ob rem" inquit "Vellei, nisi molestum est, repete, quae coeperas."

"Repetam vero, quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor; ambo enim" inquit adridens "ab eodem Philone nihil scire didicistis."

Tum ego: "Quid didicerimus, Cotta viderit, tu autem nolo existimes me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum⁷, libero iudicio, nulla eius modi adstrictum necessitate, ut mihi velim, nolim⁸ sit certa quaedam tuenda sententia."

[18] Velleius' zelfverzekerdheid.

Tum Velleius fidenter sane⁹, ut solent isti, nihil tam verens, quam ne dubitare aliqua de re videretur, tamquam modo ex deorum concilio et ex Epicuri intermundiis¹⁰ descendisset, "Audite" inquit "non futtilis¹¹ commenticiasque¹ sententias, non

¹ concinere 3	overeenstemmen
² acutus	scherp, intelligent
³ interest	er is een verschil
⁴ genus	soort, aard
⁵ di(s)iungere 3	scheiden
⁶ dissensio	verschil van mening, onenigheid
⁷ = aequus	
⁸ velim, nolim	of ik het nu wil of niet
⁹ sane	zeker, inderdaad, tenminste
¹⁰ inter-mundia, ōrum n (mundus) tussenruimten tussen de werelden, tussenwerelden, <i>volgens Epicurus bewoond door de goden</i>	
¹¹ futtilis	onbetrouwbaar, onbeduidend

stemmen de Stoïcijnen in wezen overeen met de Peripatetici, maar in woorden verschillen zij; Balbus, ik zou wel willen weten wat je van dit boek vindt.

Hij zegt: "Ik verbaas me, dat Antiochus een bijzonder scherpzinnig man, niet gezien heeft dat er een zeer groot verschil is tussen de Stoïci, die het eervolle in naam niet scheidden van wat voordelig is, maar wel met heel de soort en de Peripatetici die het eervolle mengen met wat voordelig is, zodat deze onderling in grootte en als het ware fasen, maar niet in soort verschilden. Dit is immers geen klein verbaal verschil, maar een zeer groot feitelijk verschil

[17] Maar hierover elders; nu waarmee we begonnen zijn, als het je belieft." Cotta zei, terwijl hij me daarbij aankeek: "Prima. Maar om te voorkomen dat hij hier, die ons onderbroken heeft, niet weet welk onderwerp besproken wordt, wij hadden het over de aard der goden en omdat die mij zeer duister scheen te zijn, zoals die altijd gewoon is te schijnen, wilde ik Epicurus' mening te weten komen van de kant van Velleius. Daarom", zei hij, "Velleius, ga terug naar waar je begonnen was."

"Dat zal ik inderdaad doen, hoewel hij hier gekomen is niet om mij te helpen, maar jou; jullie hebben immers beiden", zo zei hij met een lach, "van dezelfde Philo geleerd dat jullie niets weten."

Toen zei ik: "Wat wij geleerd hebben, mag Cotta bekijken, maar ik wil niet dat jij denkt dat ik gekomen ben om hem te helpen, maar wel om te luisteren en dat in ieder geval objectief, onbevooroordeeld, vrij van wat wat dan ook dat mij ertoe dwingt, dat ik, of ik nou wil of niet, een bepaalde mening als zeker moet verdedigen.

[18] Toen zei Velleius inderdaad vol vertrouwen, zoals die lieden gewoon zijn, niets zozeer vrezend als dat hij over een of andere zaak scheen te twijfelen, alsof hij uit de vergadering der goden en uit de tussenwerelden van Epicurus afgedaald was: "Verneemt meningen die betrouwbaar en niet verzonnen zijn, hoort niet

opificem¹ aedificatoremque mundi Platonis de Timaeo² deum, nec anum fatidicam³ Stoicorum Pronoeam⁴, quam Latine licet Providentiam dicere, neque vero mundum ipsum animo et sensibus praeditum⁵, rutundum⁶, ardentem, volubilem⁷ deum, portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium⁸.

[19] Hoe heeft Plato de constructie van de wereld kunnen zien?

Quibus enim oculis animi intueri potuit vester Plato fabricam⁹ illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari mundum facit; quae molitio¹⁰, quae ferramenta¹¹, qui vectes¹², quae machinae, qui ministri tanti muneris fuerunt; quem ad modum autem oboedire et parere voluntati architecti aer, ignis, aqua, terra potuerunt; unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua formantur, apte¹³ cadentes ad animum afficiendum pariendosque sensus? Longum est ad omnia, quae talia sunt, ut optata magis quam inventa videantur;

[20] Plato's god en Pronoia.

sed illa¹⁴ palmaris¹⁵, quod, qui non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis¹⁶, ut dicitur, labris gustasse physiologiam¹⁷, id est naturae rationem, qui quicquam, quod ortum sit, putet aeternum esse posse? Quae est enim coagmentatio¹⁸ non dissolubilis, aut quid est, cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum¹⁹? Pronoea vero si vestra est,

¹ opifex	bouwer, vervaardiger
² <i>De Timaeus, een dialoog van Plato</i>	
³ fatidicus	voorspellend
⁴ Pronoia	Voorzienigheid
⁵ praeditus + <i>abl.</i>	voorzien van
⁶ rutundus	bolvormig
⁷ volubilis	onbestendig
⁸ somniare	dromen
⁹ fabrica	werkplaats, de bouw
¹⁰ molitio	bewerken, inspanning
¹¹ ferramentum	ijzeren werktuig
¹² vectis	breekijzer, hefboom
¹³ apte	geschikt, passend
¹⁴ sc. sententia	
¹⁵ palmaris	de eerste prijs waardig, voortreffelijk
¹⁶ primis labris gustare	z. oppervlakkig bezig houden met
¹⁷ physiologia	natuurfilosofie
¹⁸ coagmentatio	samenvoeging
¹⁹ extremus	uiterst, zonder eind

over de vervaardiger en bouwer van de wereld van Plato, zijn god uit De Timaeus en niet over die voorspellende oude vrouw der Stoïcijnen Pronoea, die je in het Latijn Providentia kunt noemen en zelfs niet over de wereld zelf, die voorzien is van geest en zinnen, die bolvormige, brandende, veranderlijke god en niet over de voortekens en wonderen van de filosofen, die niet betogen, maar dromen.

[19] Met wat voor geestesogen immers heeft jullie Plato die bouw van een zo groot werk kunnen bekijken, waarmee hij de wereld door de god in elkaar laat zetten en bouwen; wat voor inspanning is er geweest, welke ijzeren werktuigen, welke breekijzers, welke machines, wat voor knechten bij zo'n grote taak; hoe hebben echter de lucht, het vuur, het water, de aarde de wil van de architect kunnen gehoorzamen; waarvandaan echter zijn die vijf elementen, waaruit de rest gecreëerd wordt, ontsproten en komen ze op de juiste plek terecht om een geest te maken en zinnen voort te brengen? Het duurt te lang dat alles te vertellen, wat zodanig is, dat het meer gewenst schijnt dan ontdekt.

[20] Maar die mening verdient de eerste prijs, namelijk dat hij die niet alleen de geboorte van de wereld ten tonele heeft gebracht, maar ook dat die bijna met de hand gemaakt is, gezegd heeft dat die wereld eeuwig zal zijn. Meen jij dat hij slechts met de randen van zijn lippen, zoals men zegt, geproefd heeft van de natuurkunde, dat wil zeggen van de leer van de natuur, hij die meent dat iets, wat ontstaan is, eeuwig kan zijn? Welke samenvoeging kan niet ontbonden worden of welke constellatie dat een of ander begin heeft, kent helemaal geen einde?

Lucili, eadem, requiro, quae paulo ante, ministros, machinas, omnem totius operis dissignationem¹ atque apparatus; sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non, quem ad modum Platonius deus, sempiternum.

[21] Cicero's objectiviteit.

Ab utroque autem sciscitor², cur mundi aedificatores repente exstiterint, innumerabilia saecula dormierint; non enim, si mundus nullus erat, saecula non erant (saecula nunc dico non ea, quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur; nam fateor ea sine mundi conversione³ effici non potuisse; sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla circumscriptio⁴ temporum metiebatur⁵, spatio tamen qualis ea fuerit intellegi potest, quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum cum tempus esset) –

[22] Waarom zou de Pronoea zo lang niets doen?

isto igitur tam inmenso spatio, quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit⁶. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit deum nec erat ullus, cum omnes naturae⁷ numini divino, caelum, ignes, terrae, maria, parerent. Quid autem erat, quod concupisceret deus mundum signis et luminibus tamquam aedilis ornare? Si, ut [deus] ipse melius habitaret, antea videlicet tempore infinito in tenebris tamquam in gurgustium⁸ habitaverat. Post autem: varietatene⁹ eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse oblectatio¹⁰ deo? Quae si esset, non ea tam diu carere potuisset.

¹ dissignatio	inrichting, ordening
² sciscitari	proberen te weten komen
³ conversio	omwenteling
⁴ circumscriptio	omtrek, begrenzing
⁵ metiri	meten
⁶ cessare	werkeloos zijn
⁷ natura	element
⁸ gurgustium	hut
⁹ varietas	verscheidenheid
¹⁰ oblectatio	genot

Als echter jullie Pronoea, Lucilius, net zo is, dan zoek ik, wat ik zojuist zocht, dienaren, werktuigen, de hele ordening en voorbereiding van het hele bouwwerk; maar als zij anders is, dan vraag ik waarom zij een sterfelijke wereld heeft gecreëerd, en niet, zoals de god van Plato, een eeuwige.

[21] Ik probeer van de kant van ieder van beiden van hen te weten te komen, waarom de bouwers van de wereld plotseling opgedoken zijn, waarom zij ontelbare eeuwen geslapen hebben; er waren immers, als er geen wereld was, wel eeuwen (ik heb het nu niet over die eeuwen, die tot stand gebracht worden door jaarlijkse omlopen door een aantal nachten en dagen; want ik beken dat deze eeuwen niet tot stand hebben kunnen worden gebracht zonder omwenteling van de wereld; maar er was een soort eeuwigheid sinds onbepaalde tijd, die door geen beperking van tijden werd gemeten, maar waarvan men zich wel een voorstelling kan maken qua uitgestrektheid hoe die was, omdat het zelfs niet in de gedachte opkomt, dat er een tijd is geweest, toen er geen tijd was.)-

[22] Ik vraag je Balbus, waarom die Pronoea van jullie dus die zo onmetelijke periode niets gedaan heeft. Was ze op de vlucht voor inspanning? Maar noch treft die een god noch was er enige inspanning, omdat alle elementen de goddelijke macht gehoorzaamden: de hemel, de vuren, de landen, de zeeën. Wat was echter de reden dat de god het verlangen kreeg de wereld met sterrenbeelden en lichten als was hij een aediel te versieren? Om beter te wonen, als hij voordien namelijk een onbepaalde tijd in de duisternis als het ware in een hut had gewoond. Maar daarna, denken wij dat hij door bonthed behaagd wordt, waarmee wij zien dat hemel en aarde versierd zijn? Wat voor genot kan dat voor een god zijn? En als dat genot zou zijn, zou hij niet zo lang zonder hebben kunnen zijn.

[23] Waarom zou de god daartoe besloten hebben?

An haec, ut fere dicitis, hominum causa a deo constituta sunt? Sapientiumne? Propter paucos igitur tanta est rerum facta molitio¹. An stultorum? At primum causa non fuit, cur de improbis bene mereretur²; deinde quid est adsecutus, cum omnes stulti sint sine dubio miserrimi, maxime quod stulti sunt (miserius enim stultitia quid possumus dicere), deinde quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum compensatione³ leniant, stulti nec vitare venientia possint nec ferre praesentia. Qui vero mundum ipsum animantem⁴ sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt animi natura intellegentis in quam figuram cadere posset. De quo dicam equidem paulo post, nunc autem hactenus⁵:

[24] De god als bol.

Admirabor eorum tarditatem⁶, qui animantem immortalem et eundem beatum rutundum⁷ esse velint, quod ea forma neget ullam esse pulchriorem Plato: At mihi vel cylindri vel quadrati⁸ vel coni⁹ vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero vita tribuitur isti rutundo deo? Nempe ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit; in qua non video, ubinam mens constans et vita beata possit insistere¹⁰. Quodque in nostro corpore, si minima ex parte significetur¹¹, molestum sit, cur hoc idem non habeatur molestum in deo? Terra enim profecto, quoniam mundi pars est, pars est etiam dei; atqui terrae maxumas regiones inhabitabilis atque incultas videmus, quod pars earum adpulsu solis exarserit, pars obriguerit¹² nive pruinaque longinquo solis abscessu¹³; quae, si

¹ molitio	inspanning, moeite
² bene mereri de + <i>abl.</i>	zich verdienstelijk maken jegens
³ compensatio	afweging, vergelijking
⁴ animans	bezield
⁵ hactenus	tot dusverre
⁶ tarditas	geestelijke traagheid
⁷ rutundus	bolvormig
⁸ quadratus	vierhoekig
⁹ conus	kegel
¹⁰ insistere 3	zich vestigen
¹¹ significare	aanduiden, te kennen geven
¹² obrigescere 3	verstijven
¹³ abscessus 4	het weggaan

[23] Of zijn deze dingen, zoals jullie gewoonlijk zeggen, omwille van de mensen door de god besloten? Omwille van de wijzen? Omwille van weinigen dus is zo'n grote moeitevolle creatie van de wereld tot stand gekomen. Of omwille van dwazen? Maar ten eerste, er is geen reden geweest, waarom hij zich verdienstelijk zou maken jegens mensen die niet deugden; ten tweede, wat heeft hij daarmee bereikt, omdat alle dwazen zonder twijfel uiterst ongelukkig zijn, vooral omdat zij dwaas zijn (waarvan kunnen we zeggen dat het ellendiger is dan dwaasheid), verder omdat de nadelen in het leven zo vele zijn dat de wijzen die verlichten door de vergelijking met voordelen en de dwazen noch de komende nadelen kunnen vermijden noch die van dit moment kunnen verdragen. Maar zij, die hebben gezegd dat de wereld zelf bezielde en wijs is, hebben absoluut niet gezien, in welke gedaante de natuur van een begrijpende geest terecht kon komen. Hierover zal ik zeker spreken, maar nu heb ik tot dusver genoeg hierover gezegd.

[24] Zal ik me verbazen over de traagheid van hen, die willen, dat het bezielde een onsterfelijke en tevens gelukzalige bol is, omdat Plato zegt dat geen vorm mooier is dan deze. Welk leven moet echter aan die bolvormige god toegekend worden? Soms dat hij met zo'n snelheid rondgedraaid wordt, dat men zelfs niet kan bedenken dat enig leven daartegen opgewassen is; bij die snelheid zie ik niet, waar toch een standvastige geest en gelukkig leven kan post vatten. Als iets in ons lichaam lastig is, gesteld dat het duidelijk wordt gemaakt op grond van het kleinste deel, waarom zal ditzelfde wel niet als lastig gezien worden in de god. De aarde is inderdaad een deel ook van de god, gezien het feit dat die aarde een deel van de wereld is; en toch zien wij hoe zeer grote gebieden op aarde onbewoonbaar en onbebouwd zijn, omdat dat deel van de aarde door de straling van de zon in brand heeft gestaan, een deel bevroren is door de sneeuw en rijp omdat de zon ver weggegaan is; en deze moeten, als de

mundus est deus, quoniam mundi partes sunt, dei membra partim ardentia partim refrigerata¹ ducenda sunt.

[25] Terug naar de vroegste filosofen.

Atque haec quidem vestra, Lucili; qualia vero ... est, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret: si dei possunt esse sine sensu; et mentem cur aquae adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est nativos² esse deos longis intervallis orientis occidentisque, eosque innumerabilis esse mundos. Sed nos deum nisi sempiternum intellegere qui possumus?

[26] Anaximenes en Anaxagoras.

Post Anaximenes aera deum statuit, eumque gigni esseque immensum et infinitum et semper in motu: quasi aut aer sine ulla forma deus esse possit, cum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie deceat esse, aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum discriptionem³ et modum mentis infinitae vi ac ratione dissignari⁴ et confici voluit. In quo non vidit neque motum sensu iunctum et [in] continentem infinito ullum esse posse, neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde si mentem istam quasi animal aliquod voluit esse, erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur; quid autem interius mente: cingatur igitur corpore externo;

[27] Een wereldgeest als bron van de menselijke geest?

quod quoniam non placet, aperta simplexque mens nulla re adiuncta, quae sentire possit, fugere intellegentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque sideribus animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit sese

¹ refrigerare

doen afkoelen

² nativus

geboren, door geboorte ontstaan

³ discriptio

indeling

⁴ dissignare

ordenen

wereld de god is, omdat het delen van de wereld zijn, de leden van de god deels als brandend deels als bevroren beschouwd worden.

[25] En dit is in ieder geval wat jullie zeggen, Lucilius; hoe echter de andere theorieën zijn, wat er verder aan gedachten is, dat zal ik vanaf de eerste van jullie voorgangers ophalen. Immers Thales van Milete, die als eerste met betrekking tot dergelijke zaken onderzoek heeft gedaan, heeft gezegd dat water het begin van de wereld was, dat echter die geest, die alles uit water maakte, de god was: als goden zonder waarneming kunnen zijn, waarom heeft hij dan de geest aan water toegevoegd, als de geest zelf zonder lichaam kan bestaan? Echter van Anaximander is de mening dat goden geboren zijn terwijl ze met lange tussenpozen ontstaan en vergaan en dat er ontelbare werelden zijn. Maar hoe kunnen we begrip van een god hebben, tenzij die eeuwig is?

[26] Daarna maakte Anaximenes de lucht tot god en hij bepaalde dat die geboren werd en onmetelijk was en onbeperkt en altijd in beweging, alsof hetzij de lucht zonder enige vorm god kan zijn, terwijl het toch met name pas heeft dat de god niet alleen een of ander uiterlijk heeft, maar zelfs een zeer mooi uiterlijk, hetzij niet ieder ding, dat ontstaan is, door de sterfelijkheid begeleid wordt. Daarna wilde Anaxagoras, die in de leer bij Anaximenes geweest is, als eerste dat een indeling en wijze van de hele wereld ontworpen en tot stand gebracht werd door de kracht en de rede van de onbeperkte geest. Hierbij heeft hij niet gezien én dat het onbeperkte niet enige beweging met waarneming verbonden en zonder eind kan hebben en dat het absoluut niet waarneming kan hebben, waarvan de natuur zelf niet doorhad dat het daardoor voortgestuwd was.

Verder als hij wilde dat die geest als het ware een levend wezen was, dan zal datgene, waardoor dat wel een levend wezen genoemd zal worden, meer inwendig zijn; wat is er echter meer in het binnenste dan de geest: hij zal dus wel door een uitwendig lichaam omgeven worden;

[27] Omdat dit niet bevalt, schijnt de geest open en eenvoudig, verbonden met geen zaak om daarmee waar te nemen de kracht en het opmerkingsvermogen van ons begrip te ontvluchten. Alcmeon echter van Croton, die de zon en maan en de overige sterren en de geest goddelijkheid heeft gegeven, had niet door dat hij aan

mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam Pythagoras, qui censuit animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit distractione humanorum animorum discerpi et lacerari deum, et cum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram, quod fieri non potest.

[28] Xenophanes en Parmenides.

Cur autem quicquam ignoraret animus hominis, si esset deus? Quo modo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui mente adiuncta omne praeterea, quod esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa mente item reprehendetur ut ceteri, de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides quidem commenticium¹ quiddam: coronae similem efficit (stephanen appellat) continentem² ardorem³ lucis orbem, qui cingit caelum, quem appellat deum; in quo neque figuram divinam neque sensum quisquam suspicari potest. Multaque eiusdem monstra⁴, quippe qui⁵ bellum, qui discordiam, qui cupiditatem ceteraque generis eiusdem ad deum revocet, quae vel morbo vel somno vel oblivione vel vetustate delentur; eademque de sideribus, quae reprehensa in alio iam in hoc omittantur.

[29] Empedocles, Protagoras, Democritus, Diogenes.

Empedocles⁶ autem multa alia peccans in deorum opinione turpissime labitur. Quattuor enim naturas⁷, ex quibus omnia constare⁸ censet, divinas esse vult; quas et nasci et extinguere perspicuum⁹ est et sensu omni carere. Nec vero Protagoras¹, qui

¹ commenticus leugenachtig
² continens ononderbroken
³ ardor het flikkeren, vuur
⁴ monstrum verschrikking
⁵ quippe qui die immers, omdat hij toch (*meestal m. conj.*);

⁶ *Empedocles (Grieks: Ἐμπεδοκλῆς) (Akragas, Sicilië, ca. 492 v.Chr. - Peloponnesos, ca. 432 v.Chr.) was een Grieks, presocratisch filosoof. Hij was een tijdgenoot van Zeno, die een leerling was van Parmenides. Hij was staatsman, dichter, godsdienstleraar, redenaar, profeet, arts, wonderdoener en wijsgeer. Empedocles wordt met Heraclitus, Leucippus, Democritus en Anaxagoras gerekend tot de Griekse natuurfilosofen.*

⁷ natura element, substantie

⁸ constare bestaan

⁹ perspicuus vanzelfsprekend

sterfelijke zaken onsterfelijkheid gaf. Want Pythagoras, die meende, dat de geest door heel het wezen van de wereld uitgestrekt was en daardoor heen ging, zodat daaruit onze geesten geplukt werden, zag niet dat door het uiteen trekken van de menselijke geesten de god uiteengerukt en verscheurd werd en dat wanneer de geesten ongelukkig waren, hetgeen de meesten overkomt, dan een deel van de god ongelukkig was, hetgeen niet kan gebeuren.

[28] Waarom echter zou de geest van een mens iets niet weten, als hij god was. Hoe zou verder die god, als hij slechts geest was, of vastgehecht in de wereld zijn of daarin gegoten zijn? Verder zal Xenophanes, die wilde dat ieder ding bovendien, dat onbeperkt was, doordat verstand daaraan gekoppeld was, god was, evenzo inzake het verstand, zoals de anderen, berispt worden, maar nog heviger inzake de onbeperktheid, waarin niets kan zijn dat of waarneemt of verbonden is. Want Parmenides tenminste komt met een bepaalde leugen: hij vergelijkt met een kroon (hij noemt het stephanè) de ononderbroken flikkerende lichtkrans, die de hemel omringt, die hij de god noemt; maar daarin kan men noch een goddelijke gedaante noch een waarneming vermoeden. Talrijk zijn ook de verschrikkingen, die hij noemt; want hij herleidt oorlog, tweedracht, begeerte en de overige dergelijke dingen tot de god en deze verschrikkingen worden weer vernietigd door hetzij ziekte hetzij slaap hetzij vergetelheid hetzij ouderdom en hetzelfde zegt hij over de sterren, die bij een ander door mij gelaakt zijn, maar die ik bij hem oversla.

[29] Empodocles echter maakt, terwijl hij vele anderen fouten maakt in zijn mening over de goden, een zeer lelijke uitglijder. Hij wil dat de vier elementen, waaruit volgens hem alles bestaat, goddelijk zijn; maar het is vanzelfsprekend dat zij en geboren worden en vergaan en dat zij iedere waarneming missen. En niet echter schijnt

¹ Protagoras van Abdera (Grieks: Πρωταγόρας) (± 490-420 v. Chr.) was een van de eerste Griekse sofisten en behoorde tot de presocratici.

sese negat omnino de deis habere, quod liqueat¹, sint, non sint qualesve sint, quicquam videtur de natura deorum suspicari. Quid Democritus², qui tum imagines eorumque circumitus in deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum sententiam intellegentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? Cum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quicquam sempiternum, nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid aer, quo Diogenes Apolloniates³ utitur deo, quem sensum habere potest aut quam formam dei?

[30] Plato's wankelmoedigheid.

Iam de Platonis inconstantia⁴ longum est dicere, qui in Timaeo patrem huius mundi nominari neget posse, in Legum autem libris, quid sit omnino deus, anquiri⁵ oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo deum vult esse (ut Graeci dicunt asomaton), id, quale esse possit, intellegi non potest: careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate; quae omnia una cum deorum notione⁶ comprehendimus. Idem et in Timaeo dicit et in Legibus et mundum deum esse et caelum et astra et terram et animos et eos, quos maiorum institutis⁷ accepimus. Quae et per se sunt falsa perspicue⁸ et inter se vehementer repugnantia.

[31] Xenophon.

Atque etiam Xenophon⁹ paucioribus verbis eadem fere peccat; facit enim in his, quae a Socrate dicta rettulit, Socratem disputantem formam dei quaeri non oportere, eundemque et solem et animum deum dicere, et modo unum, tum autem plures

¹ liqueat 2 duidelijk zijn

² Democritus (Demokritos) van Abdera (Oudgrieks: Δημόκριτος, Dêmókritos) (ca. 460 v.Chr.-380/370 v.Chr.) was een Grieks geleerde, filosoof, astronoom en reiziger. Hij wordt tot de presocratici gerekend. Hij wordt ook de "lachende filosoof" genoemd.

³ Diogenes van Apollonia of Diogenes Apolloniates (Oud-Grieks: Διογένης, Diogénês) (circa 460 v.Chr.) was een Griekse filosoof, geboren in Apollonia op het eiland Kreta.

⁴ inconstantia wankelmoedigheid

⁵ anquirere 3 onderzoeken

⁶ notio kennis, begrip

⁷ instituta n.pl. onderwijs

⁸ perspicue duidelijk, vanzelfsprekend

⁹ Xenophon van Athene (Grieks: Ξενοφῶν) (Erchia, ca. 430 v.Chr. - Korinthe, 355 v.Chr.) was een Griekse schrijver en auteur van onder andere de Anabasis. Hij is ook leerling van Socrates geweest.

Protagoras, die zegt dat hij volstrekt niets met betrekking tot de goden heeft dat duidelijk is, of ze bestaan, of niet, hoe ze zijn, enig vermoeden te hebben over de aard van de goden. Hoe zit het met Democritus, die nu eens de beelden en de baan van hen onder het aantal goden telt, dan weer die substantie, die beelden uitstort en uitzendt, weer een andere keer onze gedachte en ons begrip? Vergist hij zich niet het meest? Omdat dezelfde zegt dat volstrekt niets eeuwig kan zijn omdat niets altijd in zijn eigen staat blijft, verwijderd hij niet zo volstrekt de god, dat hij geen voorstelling over hem overlaat? Hoe zit het met de lucht, die Diogenes van Apollonia als god gebruikt? Welke waarneming kan die hebben of welke vorm van de god?

[30] Het zou nu te lang duren te spreken over de wankelmoedigheid van Plato, die in de Timaeus zegt dat er geen vader van deze wereld genoemd kan worden, die echter in het boek 'De Wetten' niet de mening is toegedaan dat er onderzoek gedaan moet worden naar wat überhaupt de god is. Wat betreft echter het feit dat hij wil dat de god zonder lichaam is (asomatos zoals de Grieken zeggen), is het onmogelijk te begrijpen hoedanig iets dat is: hij moet dan immers zonder waarneming zijn, ook zonder verstand, zonder genot; maar dit alles begrijpen wij alleen met kennis van de goden. Tevens zegt hij én in De Timaeus én in De Wetten dat en de wereld god is en de hemel en de sterren en de aarde en de geesten en zij, die wij door onderricht hebben aangenomen. Maar deze zaken zijn en op zich duidelijk fout en onderling hevig met elkaar in strijd.

[31] En ook Xenophon maakt ongeveer dezelfde fouten, maar wel in minder woorden; hij maakt ze immers, in die woorden, waarvan hij zegt dat ze door Socrates gezegd zijn, dat Socrates uiteenzette dat men niet naar de gedaante van de god moest zoeken en dat dezelfde en de zon en de geest god noemde en nu eens van één, dan echter

deos; quae sunt isdem in erratis¹ fere quibus ea, quae de Platone dicimus.

[32] Antisthenes en Speusippos.

Atque etiam Antisthenes² in eo libro, qui physicus³ inscribitur⁴ popularis deos multos, naturalem⁵ unum esse dicens tollit vim et naturam deorum. Nec multo secus Speusippus⁶ Platonem avunculum⁷ subsequens⁸ et vim quandam dicens, qua omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deorum.

[33] Aristoteles.

Aristotelesque in tertio de philosophia libro multa turbat a magistro suo Platone dissentiens⁹; modo enim menti tribuit omnem divinitatem, modo mundum ipsum deum dicit esse, modo alium quendam praeficit¹⁰ mundo eique eas partis tribuit, ut replicatione¹¹ quadam mundi motum regat atque tueatur, tum caeli ardorem deum dicit esse non intellegens caelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designarit¹² deum, quo modo autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? Ubi deinde illi tot dii, si numeramus etiam caelum deum? Cum autem sine corpore idem vult esse deum, omni illum sensu privat¹³, etiam prudentia, quo porro modo mundus moveri carens corpore aut quo modo semper se movens esse quietus et beatus potest?

¹ erratum fout

² *Antisthenes (Grieks: Αντισθένης) (ca. 445 - ca. 365 v.Chr.) was een Grieks filosoof uit Athene, een leerling van Socrates die beschouwd wordt als de grondlegger van het filosofisch cynisme (hoewel Diogenes van Sinope soms die eer krijgt toebedeeld).*

³ physicus natuurkundig, de natuurkundige

⁴ inscribitur hij is getiteld

⁵ naturalis vanzelf ontstaan

⁶ *Speusippos was een oud-Griekse filosoof. Zijn moeder was de oudere zuster van Plato. Speusippos was dus een neef van de beroemde filosoof. Na Plato's dood in 347 werd hij diens opvolger als hoofd van Plato's academie.*

⁷ avunculus oom

⁸ subsequi onmiddellijk volgen

⁹ dissentire a het niet eens zijn met

¹⁰ praeficere 5 + dat, aan het hoofd stellen van

¹¹ replicatio kringloop, cirkelvormige beweging

¹² designare afbakenen, aanwijzen

¹³ privare + abl. beroven van

weer van meer goden sprak; en deze behoren tot ongeveer dezelfde fouten als die wij over Plato vermelden.

[32] En ook Antisthenes vernietigt door in dat boek, dat 'Physicus' getiteld is, te zeggen dat er vele goden van het volk zijn, dat er echter maar één van nature is, de kracht en de aard der goden. En niet veel anders probeert Speusippus, de opvolger van zijn oom Plato, die van een zekere kracht spreekt, waardoor alles bestuurd wordt en die bezielt is, het inzicht in de goden uit onze geesten te rukken.

[33] Aristoteles zaait in het derde boek 'Over de Filosofie' veel verwarring, doordat hij het niet eens is met zijn meester Plato; nu eens immers deelt hij de geest gehele goddelijkheid toe, dan weer zegt hij dat de wereld zelf de god is, een andere keer stelt hij een andere zekere god aan het hoofd van de wereld en hij kent hem die rol toe, dat hij door een soort kringloop van de wereld diens beweging bestuurt en in het oog houdt, dan weer zegt hij, dat de hitte van de hemel de god is, maar hij begrijpt niet dat de hemel deel is van de wereld, die hij elders als god heeft aangewezen, maar hoe kan dat goddelijke bewustzijn van de hemel bewaard blijven bij zo'n grote snelheid? Waar zijn vervolgens die zovele goden, als wij ook de hemel als god tellen? Wanneer echter dezelfde wil dat de god zonder lichaam is en hij hem berooft van alle waarneming, ook van verstand, hoe kan de wereld dan nog bewogen worden zonder lichaam of hoe kan hij, als hij zich altijd beweegt, rustig en gelukkig zijn?

[34] Xenocrates en Heraclidus.

Nec vero eius condiscipulus Xenocrates¹ in hoc genere² prudentior est, cuius in libris, qui sunt de natura deorum, nulla species³ divina describitur; deos enim octo esse dicit, quinque eos, qui in stellis vagis nominantur, unum, qui ex omnibus sideribus, quae infixae caelo sint, ex dispersis⁴ quasi membris simplex⁵ sit putandus deus, septimum solem adiungit octavamque lunam; qui, quo sensu beati esse possint, intellegi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides⁶ puerilibus fabulis refersit⁷ libros, et tamen modo mundum, tum mentem divinam esse putat, errantibus etiam stellis divinitatem tribuit sensuque deum privat et eius formam mutabilem esse vult, eodemque in libro rursus terram et caelum refert in⁸ deos.

[35] Theophrastus en Strabo.

Nec vero Theophrasti⁹ inconstantia ferenda est; modo enim menti divinum tribuit principatum¹⁰, modo caelo, tum autem signis sideribusque caelestibus. Nec audiendus eius auditor Strato¹¹, is, qui physicus appellatur, qui omnem vim divinam in

¹ Xenocrates (Grieks: Ξενοκράτης) (ca. 400 v.Chr. - ca. 314 v.Chr.) van Chalcedon was een Griekse filosoof en wiskundige, die na Speusippos de leider (scholarch) van de platoonse Academie werd. Zijn leer vertoont zowel kenmerken van die van Plato als die van Pythagoras. De theorieën die hij ontwikkelde aan de Akademeia zouden een belangrijke invloed uitoefenen op zowel het midden-platonisme als op het stoïcisme.

² genus, generis opzicht

³ species voorstelling, soort

⁴ dispergere, -persi verspreiden

⁵ simplex ongemengd

⁶ Heraclides Ponticus (Grieks: Ηρακλείδης ο Ποντικός, Ierakleidos o Pontikos) (ca. 387 - ca. 312 v.Chr.) was een Grieks astronoom en filosoof die leefde in Heraclea in Klein-Azië (het huidige Eregli in Turkije). Hij was als jongeling naar de Academie in Athene gestuurd door zijn vader Euthyphron, een rijke edelman. Hij kwam zo in aanraking met de theorieën van Plato en zijn opvolger Speusippos. Hij studeerde ook een tijd bij Aristoteles. Toen Plato in 365 v.Chr. naar Sicilië vertrok, liet hij zijn leerlingen onder de hoede van Heraclides.

⁷ referere, -fersi volstoppen, opeenhopen

⁸ referre in + acc. opnemen in

⁹ Theophrastus van Eresus (Grieks: Θεόφραστος, Theophrastos) (ongeveer 371 – 287 v.Chr.) op Lesbos was een leerling van Aristoteles, die na diens dood (in 322 v.Chr.) scholarch (hoofd) werd van de Peripatetische School. Hij was evenals zijn leermeester een universeel geleerde die zich met vele takken van wetenschap bezighield. Hij wordt als één der eerste botanici beschouwd. Plinius de Oudere (1e eeuw n.Chr.) vermeldt hem enkele keren in zijn *Historia naturalis*.

¹⁰ principatus eerste plaats, oorsprong

¹¹ Strato van Lampsacus, ook Straton (Oudgrieks: Στράτων) (ca. 335 v.Chr. - ca. 269 v.Chr.) was een peripatetisch filosoof. Na de dood van Theophrastus werd Strato de derde scholarch (bestuurder) van het Lyceum. Hij wijdde zich vooral aan de studie van de natuurwetenschappen. Hij benadrukte de naturalistische elementen in het gedachtegoed van Aristoteles op een zodanige wijze, dat hij bij het ontstaan en constructie van het universum geen rol meer zag weggelegd voor de goden. Hij gaf er de voorkeur aan het bestuur van het universum alleen te zoeken in onbewuste natuurkrachten.

[34] En niet echter is zijn medeleerling Xenocrates in dit opzicht verstandiger, in wiens boeken, die over de aard der goden gaan, geen goddelijk beeld beschreven wordt; hij zegt immers dat er acht goden zijn, die vijf, die onder de dolende sterren genoemd worden, één, die uit alle sterren, die in het hemelgewelf vastgemaakt zijn, uit als het ware verspreide ledematen als enkelvoudige god beschouwd moet worden, als zevende voegt hij de zon toe en als achtste de maan; het is onbegrijpelijk door welke waarneming die goden gelukkig kunnen zijn. Van dezelfde school van Plato heeft Heraclides van Pontus zijn boeken volgestopt met kinderverhaaltjes en toch meent hij nu eens dat de wereld, dan weer de geest goddelijk is en kent hij zelfs de dolende sterren goddelijkheid toe en berooft hij de god van waarneming en wil hij dat diens gedaante veranderlijk is en in hetzelfde boek telt hij weer de aarde en de hemel onder de goden.

[35] En niet is Theophrastus' inconsequentie te verdragen; nu eens immers kent hij de geest goddelijke superioriteit toe, dan weer de hemel, dan echter weer aan de sterrenbeelden en de hemelse sterren. Niet kan men luisteren naar diens leerling Strato, diegene die 'physicus' genoemd wordt, die meent dat alle goddelijke macht in de

natura sitam esse censet, quae causas gignendi, augendi, minuendi habeat, sed careat omni et sensu et figura.

[36] Zeno van Citium.

Zeno¹ autem, ut iam ad vestros, Balbe, veniam, naturalem legem divinam esse censet, eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria. Quam legem quo modo efficiat animantem intellegere non possumus; deum autem animantem certe volumus esse, atque hic idem alio loco aethera deum dicit, si intellegi potest nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit neque in precibus neque in optatis neque in votis. Aliis autem libris rationem quandam per omnium naturam rerum pertinentem² vi divina esse adfectam³ putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis mensibus annorumque mutationibus. Cum vero Hesiodi Theogoniam, id est originem deorum, interpretatur, tollit omnino usitatas⁴ perceptasque⁵ cognitiones deorum; neque enim Iovem neque Iunonem neque Vestam neque quemquam, qui ita appelletur, in deorum habet numero, sed rebus inanimis atque mutis⁶ per quandam significationem⁷ haec docet tributa nomina.

[37] Ariston en Cleanthes.

Cuius discipuli Aristonis⁸ non minus magno in errore sententiast, qui neque formam dei intellegi posse censeat neque in dis sensum esse dicat dubitetque omnino, deus animans necne sit. Cleanthes⁹ autem, qui Zenonem audivit una cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse, tum totius naturae menti atque

¹ Zeno van Citium (Grieks: Ζήνων ὁ Κιτιεύς, Zēnōn ho Kitieŷs) (Citium in Cyprus, ca. 335 v.Chr.- Athene ca. 262 v.Chr.), was de stichter van het Stoïcisme, de overheersende filosofische school van het late Hellenisme en het Romeinse Rijk.

² pertinere per zich uitstrekken door

³ adficere treffen met

⁴ usitatus gewoon

⁵ percipere begrijpen, waarnemen

⁶ mutus stom

⁷ significatio aandoening, teken

⁸ Ariston (of Aristo) van Chios (Grieks: Ἀρίστων ὁ Χίος) was een Grieks Stoïcijnse filosoof uit de derde eeuw v.Chr. Ariston was een volgeling van Zeno van Citium en wordt daardoor beschouwd als een van de grondleggers van de Stoa.

⁹ Cleanthes (Grieks: Κλεάνθης / Kleanthes) van Assos (± 330 – 232 v.Chr.) was een Griekse wijsgeer uit de Hellenistische periode. Hij was een leerling van Zeno, de stichter van de Stoïcijnse school, en vanaf 262 / 261 diens opvolger als scholarch van de Stoa.

natuur gelegen is, die alle oorzaken van het baren, vergroten, verkleinen heeft, maar iedere én waarneming én vorm mist.

[36] Zeno echter, om eindelijk bij jullie filosofen te komen, Balbus, meent dat de natuurwet goddelijk is en dat die een kracht heeft, die het rechte beveelt en het tegenovergestelde verhindert. En hoe hij die wet bezielt maakt, kunnen we niet begrijpen; maar wij willen zeker dat de god bezielt is en hij zegt tevens elders dat de aether de god is, als je je een voorstelling kunt maken van een god die niets waarneemt, die ons nooit tegemoet snelt noch in onze gebeden noch in onze wensen noch in onze geloften. In andere boeken meent hij, dat een soort rede, die zich door de natuur van de hele wereld verspreidt, is voorzien van een goddelijke kracht. Tevens deelt hij de sterren ditzelfde toe, verder aan de jaren, aan de maanden, aan de wisselingen van de jaren. Wanneer hij echter de Theogonie van Hesiodus, d.w.z. de oorsprong van de goden, uitlegt, neemt hij alle gewone en opgevatte inzichten betreffende goden weg; en niet beschouwt hij immers Iuppiter noch Iuno noch Vesta noch iemand, die zo genoemd wordt, als god, maar hij beweert dat deze namen aan ziellose en stomme voorwerpen bij wijze van aanduiding toegekend zijn.

[37] En de mening van zijn leerling Ariston zit er niet minder naast; zowel meent hij immers, dat er geen voorstelling van de god gemaakt kan worden, als ook zegt hij dat er in de goden geen waarneming is en hij twijfelt volledig of de god bezielt is of niet. Cleanthes echter, die samen met hem, die ik zojuist genoemd heb, naar Zeno heeft geluisterd, zegt nu eens dat de wereld zelf de god is, dan weer deelt hij het verstand en de geest van de hele natuur deze naam toe, weer een andere keer is hij

animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum iudicat; idemque quasi delirans in his libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quandam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit, ut deus ille, quem mente noscimus atque in animi notione tamquam in vestigio volumus reponere, nusquam prorsus appareat.

[38] Persaeus.

At Persaeus¹ eiusdem Zenonis auditor eos esse habitos deos, a quibus aliqua magna utilitas ad vitae cultum esset inventa, ipsasque res utiles et salutare deorum esse vocabulis² nuncupatas³, ut ne hoc quidem diceret illa inventa esse deorum, sed ipsa divina; quo quid absurdus quam aut res sordidas atque deformis deorum honore adficere aut homines iam morte deletos reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu.

[39] Chrysippus.

Iam vero Chrysippus⁴, qui Stoicorum somniorum vaferimus⁵ habetur interpret, magnam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare⁶ possimus, cum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere⁷. Ait enim vim divinam in ratione esse positam et in universae naturae animo atque mente, ipsumque mundum deum dicit esse et eius animi fusionem⁸ universam⁹, tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universam atque omnia continentem, tum fatalem +umbram et necessitatem rerum futurarum, ignem praeterea et eum,

¹ Persaeus van Citium (Περσαῖος; 307/6–243 BC), vriend van Zeno en Stoicus

² vocabulum benaming

³ nuncupare noemen

⁴ De Stoa of het stoïcisme is een filosofische stroming die rond 300 v.Chr. begon in Griekenland en behoort tot de Hellenistische filosofieën.

⁵ vafer listig, spitsvondig

⁶ informare een voorstelling maken van

⁷ depingere schilderen

⁸ fusio uitgietsel

⁹ universus geheel, algemeen

van mening, dat de uiterste en hoogste hitte, die aether genoemd wordt die zich aan de rand bevindt, die van alle kanten om alles is heen gestort en alles omvat en omarmt, de god is aan wie het minst getwijfeld kan worden; tevens verzint hij, alsof hij gek is, in zijn boeken, die hij tegen het genot geschreven heeft, nu eens een soort vorm en uiterlijk van de goden, dan weer geeft hij alle goddelijkheid aan de sterren, weer een andere keer meent hij dat niets goddelijker dan de rede is. Zo gebeurt het, dat die god, van wie wij door ons verstand kennis opdoen en in het begrip van onze geest als het ware op zijn oude plaats terug willen plaatsen, nergens volledig verschijnt.

[38] Maar Persaeus, toehoorder van dezelfde Zeno, zegt dat zij als goden beschouwd zijn, door wie een of ander groot nut uitgevonden was voor de levenswijze, en dat juist nuttige en heilzame zaken de namen van goden hebben gekregen, zodat hij zelfs niet dit zei, dat vindingen van de goden zijn, maar dat ze juist goddelijk zijn; maar wat is belachelijker dan dit, namelijk om hetzij lage en lelijke zaken de eer van goden te verlenen of om mensen die door de dood al vernietigd zijn weer in het leven te roepen als goden, hoewel hun verering in de vorm van rouw zou zijn.

[39] Verder echter verzamelt Chrysippus, die van de Stoicijnen als de spitsvondigste uitlegger van dromen wordt gezien, een grote menigte onbekende goden, en wel zo onbekend, dat wij zelfs niet door te gissen ons een voorstelling van hen kunnen maken, hoewel onze geest zich ieder ding kan voorstellen. Hij zegt immers dat goddelijke kracht in de rede geplaatst is en in de geest en het verstand van heel de natuur en hij zegt dat de wereld zelf de god is en de gehele uitstorting van zijn geest en dan weer de eerste plaats van juist hem, die in het verstand en de rede zich ophoudt, en geheel de gemeenschappelijke natuur van de wereld en de door het lot bepaalde +schaduw en noodzakelijkheid van wat gaat gebeuren, bovendien het vuur en die aether, die ik boven genoemd heb,

quem ante dixi, aethera, tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut et aquam et terram et aera, solem, lunam, sidera universitatemque rerum, qua omnia continerentur, atque etiam homines eos, qui immortalitatem essent consecuti.

[40] Chrysippus en de eeuwige wet.

Idemque disputat aethera esse eum, quem homines Iovem appellarent, quique aer per maria manaret, eum esse Neptunum, terramque eam esse, quae Ceres diceretur, similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse, eandemque fatalem necessitatem appellat sempiternam rerum futurarum veritatem; quorum nihil tale est, ut in eo vis divina inesse videatur.

[41] Het tweede boek over de natuur der goden.

Et haec quidem in primo libro de natura deorum; in secundo autem volt Orphei, Musaei, Hesiodi Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de deis immortalibus dixerit, ut etiam veterrimi poetae, qui haec ne suspicati quidem sint, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis ortumque virginis ad physiologiam traducens deiungit¹ a fabula.

[42] Dromen van waanzinnigen.

Exposui fere non philosophorum iudicia, sed delirantium somnia. Nec enim multo absurdiora sunt ea, quae poetarum vocibus fusa ipsa suavitate nocuerunt, qui et ira inflammatos et libidine furentis induxerunt deos feceruntque, ut eorum bella, proelia, pugnas, vulnera videremus, odia, praeterea discidia, discordias, ortus, interitus, querellas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus² mortalisque ex immortali procreatos.

¹ deiungere ab

afkoppelen van

² concubitus 4

seks

verder die zaken, die van nature stroomden en dropen, zoals en het water en het land en de lucht, de zon, de maan, de sterren en het heelal, waardoor alles omvat werd en ook die mensen, die de onsterfelijkheid bereikt hadden.

[40] En tevens zet hij uiteen dat de aether die god is die de mensen Iuppiter noemen en dat die lucht die doordringt door de zeeën heen, Neptunus is en dat de aarde die godin is die Ceres genoemd wordt en op dezelfde wijze vertelt hij de namen van de overige goden. Tevens zegt hij ook dat de kracht van de blijvende en eeuwige wet, die als het ware de gids van het leven en meesteres van de taken is, Iuppiter is en hij noemt dezelfde door het lot bepaalde noodzaak de eeuwige waarheid van wat er zal zijn; en hiervan is niets zodanig, dat hierin de goddelijke kracht schijnt te zijn.

[41] En dit schrijft hij in zijn eerste boek over de natuur der goden; in het tweede echter wil hij de verhaaltjes van Orpheus, Musaeus, Hesiodus en Homerus aanpassen aan dat, wat hij zelf in het eerste boek over de onsterfelijke goden heeft gezegd, zodat ook de oudste dichters, die zelfs dit niet vermoed hebben, Stoïcijnen geweest schijnen te zijn. Diogenes van Babylon volgde hem in dat boek, dat 'Over Minerva' heet en hij scheidt de bevalling van Iuppiter en de geboorte van de maagd van hun verhaaltje door dat om te zetten naar de natuurkunde.

[42] Het scheelt weinig, of ik heb niet de opvattingen van filosofen uiteengezet, maar de dromen van krankzinnigen. Niet veel dwazer zijn die opvattingen, die uitgestort zijn door de stemmen van de dichters en juist omdat ze aangenaam waren, schade hebben toegebracht: zij hebben goden ten tonele gevoerd, die én door woede in vlam en vuur gezet zijn én razen van wellust en ze hebben ervoor gezorgd, dat wij hun oorlogen, gevechten, knokpartijen, wonden zagen, hun haatgevoelens, bovendien scheidingen, ruzies, geboortes, dood, klachten, jammerpartijen, wellusten die in volledige ongematigdheid gebotvierd zijn, overspel, boeien, seks met de menselijke soort en stervelingen voortgebracht uit een onsterfelijke.

[43] Epicurus en anticipatie.

Cum poetarum autem errore coniungere licet portenta magorum Aegyptiorumque in eodem genere dementiam, tum etiam vulgi opiniones, quae in maxima inconstantia, veritatis ignoratione versantur.

Ea qui¹ consideret, quam inconsulte ac temere dicantur, venerari² Epicurum et in eorum ipsorum numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat. Solus enim vidit primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quae est enim gens aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem³ quandam deorum, quam appellat prolempsin Epicurus, id est anteceptam animo rei quandam informationem⁴, sine qua nec intellegi quicquam nec quaeri nec disputari potest? Quoius rationis vim atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri de regula⁵ et iudicio volumine⁶ accepimus.

[44] Alle mensen hebben een voorstelling van de goden.

Quod igitur fundamentum huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Cum enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio constituta maneatque ad unum omnium⁷ firma consensio, intellegi necesse est esse deos, quoniam insitas⁸ eorum vel potius innatas cognitiones habemus; de quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est; esse igitur deos confitendum⁹ est. Quod quoniam fere constat inter omnis non philosophos solum, sed etiam indoctos, fatemur constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem¹⁰ deorum (sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse prolempsin appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat) —

¹ qui + <i>coni.</i> : <i>conditioneel</i> :	als iemand, of <i>definiërend</i> : hij die van dien aard is, dat
² venerari	vereren
³ anticipatio	voorstelling
⁴ informatio	voorstelling
⁵ regula	richtlijn, norm
⁶ volumen	boek
⁷ ad unum omnes	allen gezamenlijk
⁸ insitus	aangeboren, eigen
⁹ confiteri	bekennen
¹⁰ praenotio	van te voren aanwezige voorstelling, idee

[43] Bij de dwaling van de dichters echter kun je de voortekenen der magiërs voegen en de waanzin van de Egyptenaren op hetzelfde gebied, verder ook de meningen van het volk, die uiterst onberekenbaar zijn en en gespeend zijn van kennis van de waarheid. Als iemand dat overweegt, hoe onoverdacht en roekeloos dat soort dingen gezegd worden, zal hij wel Epicurus moeten vereren en hem rekenen tot juist de schare goden, over wie dit onderzoek gaat. Alleen hij immers heeft gezien, dat er op de eerste plaats goden zijn, omdat de natuur zelf kennis van hen in de geesten van allen heeft gedrukt. Welk volk is er immers of welk soort mensen dat niet zonder onderwijs een zekere voorstelling van de goden (anticipatie) heeft, hetgeen Epicurus 'prolempsis' noemt, d.w.z. een van te voren als het ware in de geest opgedane voorstelling van een item, zonder welke noch iets voorgesteld kan worden, noch gezocht, noch uiteengezet? We hebben de kracht en het nut van deze opvatting uit dat hemelse boek van Epicurus 'Over de Wet en het Oordeel'.

[44] Jullie zien dat datgene wat dus de grondslag is van dit onderzoek, zeer duidelijk gelegd is. Omdat immers niet onze mening gevormd is door een zede of gewoonte of wet en bij allen gezamenlijk de overeenstemming sterk blijft, moet men wel goden aannemen, omdat wij kennis van hen hebben, die ons eigen is of liever aangeboren is; dat waarover echter de natuur van allen overeenstemt, moet waar zijn; men moet dus bekennen dat er goden zijn. Omdat dit niet alleen ongeveer vast staat bij alle filosofen, maar ook bij ongeleerde mensen, zeggen we dat ook dat vast staat, namelijk dat wij of die anticipatie hebben, zoals ik eerder gezegd heb, of een idee van de goden (immers aan alle nieuwe zaken moeten nieuwe namen gegeven worden, zoals Epicurus zelf het prolempsis genoemd heeft, wat voorheen niemand zo genoemd had)-

[45] Zoektocht van de geest naar de god.

hanc igitur habemus, ut deos beatos et inmortales putemus. Quae enim nobis natura informationem ipsorum deorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro, quod beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negotii quicquam nec exhibere alteri, itaque neque ira neque gratia teneri, quod, quae talia essent, inbecilla essent omnia.

Si nihil aliud quaereremus, nisi ut deos pie coleremus et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum; nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, cum et aeterna esset et beatissima (habet enim venerationem iustam, quicquid excellit), et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset; intellegitur enim a beata inmortalique natura et iram et gratiam segregari; quibus remotis nullos a superis inpendere metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirit¹ animus et formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo.

[46] De gedaante der goden.

Ac de forma quidem partim natura nos admonet², partim ratio docet. Nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam deorum; quae enim forma alia occurrit umquam aut vigilantibus³ cuiquam aut dormienti? Sed ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat.

[47] De meest uitmuntende natuur.

Nam cum praestantissimam naturam, vel quia beata est vel quia sempiterna, convenire⁴ videatur eandem esse pulcherrimam, quae conpositio membrorum, quae conformatio⁵ liniamentorum⁶, quae

¹ anquirere onderzoeken

² admonere vermanen

³ vigilare nachtwaken, de nacht wakker doorbrengen

⁴ convenit men komt overeen

⁵ conformatio vormgeving voorstelling

⁶ lineamentum contouren, ontwerp, gestalte, gelaatstrekken

[45] Wij hebben dus die prolepsis, zodat we ons gelukzalige en onsterfelijke goden voorstellen. Dezelfde natuur die ons immers de voorstelling van de goden zelf heeft gegeven, heeft het tevens in onze geesten gebeiteld, dat wij hen als eeuwig en gelukzalig zouden beschouwen. En als dat zo is, dan is die mening door Epicurus naar waarheid uiteengezet, namelijk dat wat gelukzalig en eeuwig is noch zelf enige taak heeft noch aan iemand anders enige taak laat zien en dat hij dus noch prooi is van woede noch van gunst, omdat al de dingen, die zodanig waren, zwak waren.

Als wij niets anders zouden zoeken, tenzij dat wij de goden vroom zouden vereren en dat wij van bijgeloof bevrijd zouden worden, dan was er genoeg gezegd; want zowel de uitmuntende natuur der goden zou door de vroomheid van de mensen vereerd worden, omdat die zowel eeuwig was als het gelukzaligst (immers terecht wordt vereerd, al wat uitblinkt), als ook zou alle angst door de kracht en woede van de goden verdreven zijn; men begrijpt immers dat van de gelukzalige en onsterfelijke natuur zowel de woede als ook de gunst gescheiden worden; dat wanneer deze verwijderd zijn er geen angsten meer van de hemelingen te wachten staan. Maar om deze mening te bevestigen zoekt de geest zowel naar de vorm als ook het leven en het handelen van de geest en de geestelijke werkzaamheid in de god.

[46] En betreffende de vorm althans vermaant de natuur ons deels, deels onderwijst ons de rede daarover. Want wij allemaal van alle volkeren hebben geen andere voorstelling van de goden dan de menselijke. Welke andere gedaante immers doet zich aan iemand voor hetzij als hij wakker is hetzij als hij slaapt? Maar opdat niet alles herleid wordt tot primaire noties, maakt de rede zelf ditzelfde duidelijk.

[47] Want schijnbaar is men het ermee eens, dat de meest uitmuntende natuur, hetzij omdat die gelukzalig is hetzij omdat die eeuwig is, tevens de mooiste is. Daarom, welke samenstelling van ledematen, welke vormgeving van gelaatstrekken, welke vorm, welk

figura, quae species humana potest esse pulchrior? Vos quidem, Lucili, soletis (nam Cotta meus modo hoc, modo illud), cum artificium¹ effingitis² fabricamque³ divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem⁴ apta, describere;

[48] De god ziet eruit als een mens.

quod si omnium animantium formam vincit hominis figura, deus autem animans est, ea figura profecto est, quae pulcherrimast omnium. Quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest nec virtus sine ratione constare nec ratio usquam inesse nisi in hominis figura, hominis esse specie deos confitendum⁵ est.

[49] Waarneming met de geest.

Nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus, nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem.

Haec quamquam et inventa sunt acutius et dicta subtilius ab Epicuro, quam ut quivis ea possit agnoscere⁶, tamen fretus⁷ intellegentia vestra dissero⁸ brevius, quam causa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus⁹ abditas non modo videat animo, sed etiam sic tractet ut manu, docet eam esse vim et naturam deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur, nec soliditate¹⁰ quadam nec ad numerum¹¹, ut ea, quae ille propter firmitatem¹² steremnia appellat, sed imaginibus similitudine et transitione¹³ perceptis, cum infinita simillarum imaginum species ex innumerabilibus individuis¹⁴

¹ artificium	kunstwerk
² effingere 3	afbeelden, voorstellen
³ fabrica	handwerk, bouwkunst
⁴ venustas	bevalligheid
⁵ confiteri	toekennen
⁶ agnoscere 3	gewaar worden, zich realiseren, her-, erkennen
⁷ fretus + <i>abl.</i>	vertrouwend op
⁸ disserere 3	uiteenzetten
⁹ penitus <i>adv.</i>	diep, geheel
¹⁰ soliditas	stevigheid, dichtheid
¹¹ ad numerum	voltallig
¹² firmitas	stevigheid
¹³ transitio	het voorbijgaan
¹⁴ individuum	atoom

uiterlijk kan mooier dan de menselijke zijn? Jullie in ieder geval, Lucilius, zijn gewoon (want mijn vriend Cotta zegt nu eens dit, dan weer dat), wanneer jullie een kunstwerk en goddelijke bouwkunst voorstellen, te beschrijven, hoe alles in de gedaante van een mens niet alleen geschikt voor gebruik is, maar ook om te bevallen;

[48] Maar als de gedaante van de mens die van alle bezielde wezens overtreft, verder als de god bezielde is, dan is het zeker die gedaante, die het mooist is van alle. En omdat het vast staat dat de goden het gelukkigst zijn en omdat niemand gelukkig kan zijn zonder deugd en deugd niet zonder rede kan bestaan en rede nergens in kan zitten tenzij in de gedaante van de mens, moet men toegeven dat de goden het uiterlijk van de mens hebben.

[49] Evenwel is dat uiterlijk niet een lichaam, maar als het ware een lichaam en niet heeft het bloed, maar als het ware bloed. Hoewel deze zaken en scherpzinniger bedacht en grondiger gezegd zijn door Epicurus dan dat wie dan ook die zaken gewaar kan worden, zet ik toch vertrouwend op jullie begrip het korter uiteen dan dat de zaak verlangt. Epicurus echter, die zaken die verborgen zijn en diep weggestopt zijn niet alleen in zijn geest ziet maar ook zo behandelt als had hij ze in zijn hand, zet uiteen, dat de kracht en de natuur der goden zo zijn, dat die ten eerste niet met waarneming maar met de geest gezien worden en niet door een soort dichtheid en niet voltallig, maar zoals die dingen, die hij wegens hun stevigheid *steremnia* noemt, maar dat onze geest en ons begrip, wanneer beelden, die gelijkend aan onze geest passeren, zijn waargenomen, met de grootste genietingen gespist zijn op die beelden, en dat ze zo,

existat et ad deos adfluat, cum maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam¹ infixamque² nostram intellegentiam capere, quae sit et beata natura et aeterna.

[50] Isonomia.

Summa vero vis infinitatis et magna ac diligenti contemplatione³ dignissima est. In qua intellegi necesse est eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant; hanc isonomian⁴ appellat Epicurus, id est aequabilem⁵ tributionem⁶. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse inmortalium non minorem, et si, quae interimant⁷, innumerabilia sint, etiam ea, quae conservent infinita esse debere.

Et quaerere a nobis, Balbe, soletis, quae vita deorum sit quaeque ab is degatur⁸ aetas.

[51] Gelukzalig leven.

Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis affluentius⁹ cogitari potest. Nihil enim agit, nullis occupationibus est implicatus, nulla opera molitur¹⁰, sua sapientia et virtute gaudet, habet exploratum¹¹ fore se semper cum in maximis tum in aeternis voluptatibus.

¹ intentus in + acc.	gericht op
² infixus in + acc.	gericht op
³ contemplatio	beschouwing, aanblik
⁴ isonomia	evenwicht
⁵ aequabilis	gelijk
⁶ tributio	verdeling (<i>hier</i> : evenwicht)
⁷ interimere 3	uit de weg ruimen, vernietigen
⁸ degere 3	doorbrengen
⁹ affluens + abl.	rijkelijk bedeed, rijk aan
¹⁰ moliri	bouwen, maken
¹¹ exploratus	zeker, stellig, uitgemaakt

wanneer een oneindige aanblik van zeer gelijke beelden zich formeert uit ontelbare atomen en naar de goden toestroomt, begrijpt wat én de gelukzalige én eeuwige natuur is.

[50] De uiteindelijke betekenis van onbeperktheid verdient vooral een uitgebreide en nauwgezette beschouwing. Men moet begrijpen, dat daarin de volgende eigenschap zit, dat al het gelijke correspondeert met al het gelijke. Epicurus noemt dit *isonomia*, d.w.z. evenwicht. Op grond daarvan wordt dit bewerkstelligd, dat als er een bepaalde hoeveelheid stervelingen is, er geen kleiner aantal onsterfelijken is en dat als ontelbaar is wat hen vernietigt, ook dat wat hen bewaart onbepaald moet zijn.

Ook plegen jullie ons, Balbus, te vragen, wat het leven van de goden is en wat voor leven door hen geleid wordt.

[51] Er kan natuurlijk niets bedacht worden dat rijker is aan alles wat goed is dan dat leven, dat het aller gelukzaligst is. De god doet niets, is in geen bezigheden verstrikt, maakt geen werken, is blij met eigen wijsheid en deugd en het is een zekerheid voor hem dat hij niet alleen altijd zijn leven in de grootste als ook in eeuwige genietingen zal doorbrengen.

[52] Wat druk is, is niet gelukzalig.

Hunc deum rite¹ beatum dixerimus, vestrum vero laboriosissimum². Sive enim ipse mundus deus est, quid potest esse minus quietum, quam nullo puncto temporis intermisso versari³ circum axem caeli admirabili celeritate: nisi quietum autem, nihil beatum est; sive in ipso mundo deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum⁴, mutationes temporum, rerum vicissitudines⁵ ordinesque conservet, terras et maria contemplans hominum commoda vitasque tueatur, ne⁶ ille est implicatus molestis negotiis et operosis⁷.

[53] De god als creator een noodoplossing.

Nos autem beatam vitam in animi securitate⁸ et in omnium vacatione⁹ munerum ponimus. docuit enim nos idem, qui cetera, natura effectum esse mundum, nihil opus¹⁰ fuisse fabrica¹¹, tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negetis sine divina posse sollertia¹², ut innumerabiles natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. Quod quia, quem ad modum natura efficere sine aliqua mente possit, non videtis, ut tragici poetae cum explicare¹³ argumenti¹⁴ exitum non potestis, confugitis ad deum.

¹ rite	terecht
² laboriosus	geplaagd, veel te verduren hebbend, actief
³ versare	draaien
⁴ astrum	ster
⁵ vicissitudo	afwisseling, beurt
⁶ ne	ja, zeker
⁷ operosus	druk, moeizaam
⁸ securitas	zorgeloosheid
⁹ vacatio	het vrij zijn
¹⁰ opus est + <i>abl.</i>	er is nodig
¹¹ fabrica	werkplaats, kunstige bouw
¹² sollertia	vaardigheid, bedrevenheid, inzicht
¹³ explicare	ontvouwen, uiteenzetten
¹⁴ argumentum	toneelvoorstelling

[52] Deze god zullen we wel terecht gelukkig noemen, maar die van jullie het meest geplaagd. Immers, als de god de wereld zelf is, wat kan onrustiger zijn dan het continu rond de hemel draaien met een bewonderenswaardige snelheid: als iets echter niet rustig is, is het niet gelukkig; of als er een god is in de wereld zelf, die de leiding heeft, die aan het roer staat, die de loop der sterren, de seizoenen, de wisselingen en ontwikkelingen der dingen in stand houdt, die de landen en zeeën beschouwend de voordelen en levens van de mensen in de gaten houdt, dan is hij, ja zeker, verstrikt in lastige en moeizame taken.

[53] Wij stellen echter een gelukkig leven in de zorgeloosheid van de geest en in het vrij zijn van alle taken. Diezelfde Epicurus immers, die ons de rest geleerd heeft, heeft ons ook geleerd, dat de wereld door de natuur tot stand gebracht is en geen werkplaats nodig heeft gehad en dat die zaak, waarvan jullie zeggen dat die niet zonder goddelijk inzicht gemaakt kan worden, zo makkelijk is, dat de natuur ontelbare werelden zal maken, maakt en gemaakt heeft. Maar omdat jullie niet zien, hoe zij dat zonder goddelijke geest kan doen, nemen jullie je toevlucht tot de god, wanneer jullie zoals tragediedichters niet in staat zijn het einde van een voorstelling te ontvouwen.

[54] Angst voor een god, die alles regelt.

Cuius operam¹ profecto non desideraretis², si immensam et interminatam in omnis partis magnitudinem regionum videretis, in quam se iniciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur³, ut nullam tamen oram ultimi videat, in qua possit insistere. In hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum infinita vis⁴ innumerabilium volitat atomorum, quae interiecto inani⁵ cohaerescunt tamen inter se et aliae alias adprehendentes continuantur⁶; ex quo efficiuntur eae rerum formae et figurae, quas vos effici posse sine follibus⁷ et incudibus⁸ non putatis. Itaque inposuistis in cervicibus⁹ nostris sempiternum dominum, quem dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat omnia providentem et cogitantem et animadvertentem et omnia ad se pertinere putantem curiosum¹⁰ et plenum negotii deum?

[55] De voorspelling.

Hinc vobis extitit¹¹ primum illa fatalis¹² necessitas, quam *heimarmenen* dicitis, ut, quicquid accidat, id ex aeterna veritate¹³ causarumque continuatione fluxisse¹⁴ dicatis. Quanti autem haec philosophia aestimandast¹⁵, cui tamquam aniculis¹⁶, et his quidem indoctis, fato fieri videantur omnia. Sequitur *mantike* vestra, quae Latine divinatio¹⁷ dicitur, qua tanta inbueremur¹⁸ superstitione,

¹ opera	werk, moeite
² desiderare	nodig hebben, missen
³ peregrinari	reizen, rondzwerven, dolen
⁴ vis	massa
⁵ inane <i>n.</i>	het lege, ruimte, vacuüm
⁶ continuari	ononderbroken doorlopen, nauw aansluiten aan
⁷ follis	blaasbalg, zak
⁸ incus, incudis	aambeeld
⁹ cervix	nek
¹⁰ curiosus	oplettend, bezorgd
¹¹ exsistere <i>3</i>	opduiken, ontstaan
¹² fatalis	voorbeschikt
¹³ veritas	werkelijkheid, waarheid
¹⁴ fluere <i>3</i> , fluxi	stromen, zich ontwikkelen
¹⁵ aestimare + <i>gen. pretii</i>	waard schatten
¹⁶ anicula	oud vrouwtje
¹⁷ divinatio	zienersgave, voorspelling
¹⁸ imbui + <i>abl.</i>	zich gewennen aan

[54] Jullie zouden zeker de inzet van hem niet missen, als jullie de onmetelijke grootte van de hemelstreken, die in alle richtingen onbegrensd is, zouden zien. Als jullie geest zich in die grootte stort en zich daarop richt, dan dwaalt zij zo wijd en zijd en zo ver, dat zij ondanks dat geen rand van het uiteinde ziet om daar te kunnen gaan staan. In deze onmetelijkheid dus van breedten, lengten, hoogten vliegt een onbeperkte massa ontelbare atomen, die, hoewel leegte tussen die atomen in zit, onderling samenklonteren en elkaar vastgrijpend ononderbroken doorlopen. Hieruit worden de vormen en gedaanten van dingen gemaakt, waarvan jullie menen dat ze niet tot stand gebracht kunnen worden zonder blaasbalgen en aambeelden. Dus hebben jullie een eeuwige heer op onze nek gezet, zodat wij die dag en nacht zouden vrezen. Wie zal immers wel niet bang zijn voor een god, die alles vooruitziet en bedenkt en opmerkt en die denkt dat alles op hemzelf betrekking heeft en die oplettend is en vol van taken is?

[55] Op grond hiervan heeft zich voor jullie in eerste instantie die voorbeschikte noodzaak ontwikkeld, die jullie 'heimarmene' noemen, zodat jullie zeggen, dat al datgene wat gebeurt, is voortgekomen uit eeuwige werkelijkheid en de eeuwige aaneenschakeling van oorzaken. Hoeveel moet deze filosofie waard geacht worden, waaraan, evenals aan oude vrouwen en zeker die ongeletterde, alles tot stand schijnt te komen door het lot. Daarmee gaat jullie 'mantike' gepaard, die in het Latijn voorspelling genoemd wordt, aan welk zo groot bijgeloof wij gewend zouden raken,

si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli¹, vates, coniectores² nobis essent colendi.

[56] Velleius' zelfinzicht.

His terroribus ab Epicuro soluti et in libertatem vindicati³ nec metuimus eos, quos intellegimus nec sibi fingere ullam molestiam⁴ nec alteri quaerere, et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem.

Sed elatus⁵ studio vereor, ne longior fuerim. Erat autem difficile rem tantam tamque praeclaram inchoatam⁶ relinquere; quamquam⁷ non tam dicendi ratio⁸ mihi habenda fuit quam audiendi."

[57] Cotta reageert.

Tum Cotta comiter, ut solebat, "Atqui," inquit "Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. Mihi enim non tam facile in mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum; idque cum saepe, tum, cum te audirem paulo ante, contigit. Roges me, qualem naturam deorum esse ducam: nihil fortasse respondeam; quaeras, putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita: nihil dicam mihi videri minus.

Sed ante quam adgrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de te ipso dicam, quid sentiam.

¹ hariolus	waarzegger
² coniator	droomuitlegger
³ vindicare in libertatem	in vrijheid stellen
⁴ molestia	last
⁵ efferre	meeslepen
⁶ inchoare	beginnen
⁷ quamquam	en toch, trouwens
⁸ rationem habere	in acht nemen

als wij naar jullie zouden luisteren, dat door ons de haruspices, de vogelwichelaars, de waarzeggers, de zieners en droomuitleggers vereerd moesten worden.

[56] Zowel zijn wij, van deze schrikbeelden bevrijd door Epicurus en in vrijheid gesteld, niet bang voor hen, van wie wij begrijpen dat ze noch zichzelf enige last op de hals halen noch voor een ander een last zoeken als ook vereren wij toegewijd en vroom hun uitstekende en uitmuntende natuur.

Door ijver meegesleept vrees ik, dat ik te lang aan het woord ben geweest. Het was echter moeilijk het zo grote en zo schitterend onderwerp na er eenmaal aan begonnen te zijn met rust te laten en toch, ik had niet zozeer moeten spreken als luisteren.”

[57] Toen zei Cotta vriendelijk, zoals hij placht: “Maar toch, Velleius, als jij niets had gezegd, dan zou jij zeker niets van mij hebben kunnen horen. Bij mij pleegt het niet zo makkelijk in de gedachte te komen, waarom iets waar is, als waarom iets fout is. Dit heeft mij niet alleen vaak, als ook toen ik je zojuist hoorde spreken, getroffen. Vraag me, hoe ik denk dat de aard der goden is. Misschien zou ik helemaal niet op je vraag kunnen antwoorden, maar vraag of ik denk dat die aard zo is als zij zojuist door jou uiteengezet is, dan zal ik wel zeggen dat dat mij niet zo toeschijnt.

[58] Cotta heeft wel bewondering voor Velleius.

Saepe enim de L. Crasso, illo familiari tuo, videor¹ audisse, cum te togatis² omnibus sine dubio anteferret³, paucos tecum Epicureos e Graecia compararet, sed, quod ab eo te mirifice diligere⁴ intellegebam, arbitrabar illum propter benivolentiam uberius⁵ id dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen de re obscura atque difficili a te dictum esse dilucide⁶, neque sententiis solum copiose⁷, sed verbis etiam ornatus, quam solent vestri.

[59] Cotta vindt de Epicurische gedachten dwaas.

Zenonem⁸, quem Philo⁹ noster coryphaeum¹⁰ appellare Epicureorum solebat, cum Athenis essem, audiebam frequenter, et quidem ipso auctore Philone, credo, ut facilius iudicarem, quam illa bene refellerentur¹¹, cum a principe Epicureorum accepissem, quem ad modum dicerentur. Non igitur ille ut plerique, sed isto modo ut tu: distincte¹², graviter, ornate. Sed quod in illo mihi usu¹³ saepe venit, idem modo, cum te audirem, accidebat, ut moleste ferrem tantum ingenium (bona venia¹⁴ me audies) in tam leves, ne dicam, in tam ineptas¹⁵ sententias incidisse.

¹ videor menen, geloven

² togatus Romeins burger

³ anteferre + dat. verkiesen boven

⁴ diligere 3 beminnen

⁵ uber, uberis, -re overvloedig, rijk aan

⁶ dilucidus helder, duidelijk

⁷ copiosus + abl. rijkelijk voorzien van

⁸ *Zeno van Sidon was een Grieks epicuristisch filosoof geboren rond 150 v.Chr. in de Fenicische stad Sidon en stierf rond 75 v.Chr. Er zijn geen geschriften van hem bewaard gebleven, maar sommige opvattingen van hem zijn ons wel overgeleverd via de geschriften van zijn leerling Philodemus van Gadara.*

⁹ *Philo van Larissa (Grieks: Φίλωνας ο Λαρισαίος) (159/158 v.Chr. – 84/83 v.Chr.) was een Grieks filosoof en het laatst bekende hoofd van Plato's Akademeia gedurende haar sceptische periode.*

¹⁰ coryphaeus koorleider

¹¹ refellere 3 weerleggen

¹² distinctus helder opgebouwd, duidelijk

¹³ usus 4 praktijkoefening

¹⁴ bona venia welwillend

¹⁵ ineptus dwaas

[58] Ik geloof het immers vaak van je vriend Lucius Crassus gehoord te hebben, toen hij jou zonder twijfel verkoos boven alle Romeinse burgers en weinige Epicureeërs uit Griekenland met jou vergeleek, maar omdat ik door had dat jij door hem enorm werd bemind, meende ik dat hij omwille van die welwillendheid dit te veel aandikte. Ik echter ben van mening, ook al aarzel ik jou in jouw aanwezigheid te prijzen, dat evenwel door jou over een duister en moeilijk onderwerp helder gesproken is en dit niet alleen gedachtenrijk, maar ook sierlijker qua woorden dan dat jullie gewoon zijn.

[59] Toen ik in Athene was, luisterde ik vaak naar Zeno, die door onze Philo de koorleider van de Epicureeërs placht genoemd te worden en wel deed ik dat op advies van Philo zelf, naar ik geloof, om makkelijker te beoordelen, hoe de leer der Epicureeërs goed weerlegd zou worden, wanneer ik van de eerste der Epicureeërs gehoord had, hoe die verkondigd werd. Niet sprak hij dus, zoals de meesten, maar zo als jij: helder, serieus en verzorgd. Maar hetzelfde wat zich vaak aan mij voordoet bij die praktijk, gebeurde zojuist, toen ik naar jou luisterde, dat ik er moeite mee had, dat zo'n groot talent (jij zult welwillend naar mij luisteren) zich heeft ingelaten met zo onbetekenende, om niet te zeggen, zo dwaze gedachten.

[60] Simonides wist ook de waarheid over de goden niet.

Nec ego nunc ipse aliquid adferam melius. Ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus, sed maxime in physicis, quid non sit, citius, quam quid sit, dixerim. Roges me, quid aut quale sit deus: auctore utar Simonide¹, de quo cum quaesivisset hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi² sibi unum diem postulavit; cum idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit; cum saepius duplicaret numerum dierum admiransque Hiero requireret, cur ita faceret, "Quia, quanto diutius considero," inquit "tanto mihi spes videtur obscurior". Sed Simoniden arbitror (non enim poeta solum suavis, verum etiam ceteroqui³ doctus sapiensque traditur), quia multa venient in mentem acuta⁴ atque subtilia⁵, dubitantem, quid eorum esset verissimum, desperasse omnem veritatem.

[61] Wat zegt Epicurus?

Epicurus vero tuus (nam cum illo malo disserere quam tecum) quid dicit, quod non modo⁶ philosophia dignum esset, sed mediocri prudentia?

Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de natura deorum, sintne dei necne sint. "Difficile est negare." Credo, si in contione quaeratur, sed in huius modi sermone et in consessu [familiari] facillimum. Itaque ego ipse pontifex, qui caerimonias⁷ religionesque⁸ publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse deos persuaderi⁹ mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem

¹ *Simonides (ca. 556 - 468 v.Chr.) was een Grieks lierdichter. Simonides werd geboren te Keos (een van de Cycladen), ca. 556 v.Chr. Hij verbleef lange tijd te Athene, aan het hof van de tiran Hipparchus. Na de moord op Hipparchus verliet hij Athene en week uit naar Thessalië. In 490 v.Chr. keerde hij terug naar Athene, waar hij bevriend werd met Themistocles. Na de Perzische Oorlogen week hij uit naar het hof van Hiëron I, te Syracuse, waar hij in 468 v.Chr. overleed en begraven werd. Simonides was de oom van Bacchylides, een andere lierdichter.*

² deliberate overwegen, nadenken

³ ceteroqui overigens, verder

⁴ acutus scherpzinnig, intelligent

⁵ subtilis scherpzinnig

⁶ = non modo non..., sed non

⁷ caerimonia feest, ceremonie

⁸ religio cultus

⁹ mihi persuaderi overtuigd worden

[60] Niet zal ik zelf nu niet met iets beters komen aanzetten. Zoals ik zojuist immers gezegd heb, kan ik ongeveer bij alle thema's, maar vooral bij natuurkundige onderwerpen sneller zeggen, wat iets niet is dan wat het wel is. Vraag me maar wat of hoedanig de god is en ik zal dan wel Simonides als zegsman gebruiken. Toen Hiero de tiran hem hetzelfde had gevraagd, vroeg hij voor zich één dag respijt om na te denken. Toen Hiero hem daags daarna hetzelfde vroeg, vroeg hij twee dagen. Toen hij meermalen het aantal dagen verdubbelde en Hiero verbaasd vroeg, waarom hij zo deed, sprak hij: "Omdat mij, naarmate ik langer nadenk, de hoop twijfelachtiger schijnt te zijn het antwoord te vinden." Maar ik meen dat Simonides (men zegt immers niet alleen dat hij een aangename, maar verder ook een geleerde en wijze dichter was), omdat bij hem vele intelligente en scherpzinnige ideeën opkwamen, twijfelde over wat het meest hiervan waar was en daarom de hoop op de volledige waarheid over dit onderwerp had opgegeven.

[61] Wat zegt jouw Epicurus echter (want ik wil liever met hem dan met jou in gesprek komen), dat niet alleen de filosofie waardig was, maar ook middelmatig verstand?

Als eerste wordt immers in dat onderzoek, dat over de aard der goden gaat, de vraag gesteld, of de goden bestaan of niet. "Het is moeilijk te zeggen dat ze niet bestaan." Dat geloof ik, gesteld dat hem in een openbare vergadering daarnaar gevraagd wordt, maar bij een gesprek en een samenkomst zoals nu, is dat uiterst gemakkelijk. Dus zal ikzelf als pontifex, die meent dat de publieke feesten en cultussen zeer vroom in acht genomen moeten worden, absoluut dit, wat op de eerste plaats komt, wel willen, namelijk dat ik er niet alleen in mening ervan overtuigd raak, maar ook naar waarheid dat ze bestaan.

plane velim. Multa enim occurrunt, quae conturbent, ut interdum nulli esse videantur.

[62] Een fout bewijs voor het bestaan van de goden.

Sed vide, quam tecum agam¹ liberaliter²: quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis non attingam, ut hoc ipsum; placet enim omnibus fere mihi que ipsi in primis deos esse. Itaque non pugno; rationem³ tamen eam, quae a te adfertur, non satis firmam puto. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum argumentum⁴ esse dixisti, cur esse deos confiteremur. Quod cum leve⁵ per se, tum etiam falsum est. Primum enim unde tibi notae sunt opiniones nationum? Equidem arbitrator multas esse gentes sic inmanitate⁶ efferatas⁷, ut apud eas nulla suspicio deorum sit.

[63] Wat te zeggen van goddelozen?

Quid, Diagoras⁸, Atheos qui dictus est, posteaque Theodorus⁹ nonne aperte deorum naturam sustulerunt? Nam Abderites¹⁰ quidem Protagoras, cuius a te modo mentio¹¹ facta est, sophistes temporibus illis vel¹² maximus, cum in principio libri sic posuisset "De divis neque, ut sint neque ut non sint, habeo dicere", Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus¹³ librique eius in contione combusti¹⁴; ex quo equidem existimo tardioris ad hanc sententiam

¹ agere cum	omgaan met
² liberalis	vriendelijk
³ ratio	theorie
⁴ argumentum	bewijs
⁵ levis	onbetekenend
⁶ immanitas	onmenselijkheid
⁷ efferatus	verwilderd, wild

⁸ *Diagoras de Atheist van Melos was een Griekse dichter uit de 5e eeuw voor Christus. Hij werd atheïst wegens een groot onrecht dat de goden ongestraft lieten; daarbij ging het waarschijnlijk om de gewelddadige bezetting van Melos door de Atheners in 416 v.C.. Hij sprak zich uit tegen de orthodoxe religie, en bekritiseerde de mysteriën van Eleusis. Hij gooide eens een xoanon (houten godsbeeld) in het vuur, waarbij hij aangaf dat de god maar een wonder moest doen en zichzelf moest redden.*

⁹ *Theodorus de Atheist (Θεόδωρος ὁ ἄθεος; c. 340 – c. 250 v. Chr.) filosoof van de Cyreense school.*

¹⁰ Abderites	van Abdera
¹¹ mentio	melding
¹² vel + superlativus	zelfs
¹³ exterminare	verdrijven
¹⁴ comburere, -bussi, -bustus	verbranden

Veel gebeurtenissen doen zich immers voor, die verwarring zaaien, zodat er soms helemaal geen schijnen te bestaan.

[62] Maar zie hoe vriendelijk ik met je omga: ik zal niet bespreken wat jullie gemeen hebben met andere filosofen, zoals juist dit; want bijna allen en ikzelf vooral hebben de mening, dat er goden zijn. Dus ik spreek dat niet tegen; toch meen ik dat die theorie, die door jou te berde wordt gebracht, niet voldoende goed gefundeerd is. Jij zei dat datgene wat immers zo de mensen van alle volkeren en rassen toescheen, een voldoende bewijs was voor waarom wij zouden moeten bekennen dat goden bestaan. Maar dit bewijs is niet alleen onbetekenend, maart ook fout. Ten eerste immers, hoe zijn jou de meningen van de volkeren bekend? Ik voor mij meen, dat vele volken door onmenselijkheid zo verwilderd zijn, dat er bij hen geen vermoeden van goden bestaat.

[63] Wel, hebben Diagoras, die de Atheïst genoemd is, en daarna Theodorus niet openlijk het wezen der goden uit de wereld geholpen? Want in ieder geval is de sofist Protagoras van Abdera, die jij zojuist genoemd hebt, die in die tijden zelfs de grootste was, toen hij in het begin van zijn boek het als volgt had gesteld "Over de goden kan ik noch zeggen hoe ze bestaan noch hoe ze niet bestaan", op bevel van de Atheners uit hun stad en van hun grondgebied gestuurd en zijn diens boeken tijdens die vergadering verbrand; ik voor mij meen dat velen daardoor minder snel

profitendam¹ multos esse factos, quippe cum² poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis³, quid de impiis periurisque⁴ dicemus?

"Tubulus⁵ si Lucius umquam, si Lupus aut Carbo aut Neptuni filius", ut ait Lucilius⁶, putasset esse deos, tam periurus aut tam impurus fuisset?

[64] Cotta wendt zich tot de argumenten van de Epicuristen.

Non est igitur tam explorata ista ratio ad id, quod vultis confirmandum, quam videtur. Sed quia commune hoc est argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore; ad vestra propria venire malo.

[65] Er zijn geen atomen.

Concedo esse deos; doce me igitur, unde sint, ubi sint, quales sint corpore, animo, vita; haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum⁷ regno et licentia⁸; hinc quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis atque efficis. Quae primum nullae sunt. Nihil est enim, quod vacet corpore. Corporibus autem omnis obsidetur locus; ita nullum inane, nihil esse individuum potest.

[66] Schande atomen!

Haec ego nunc physicorum oracla fundo, vera an falsa nescio, sed veri tamen similia⁹ quam vestra. Ista enim flagitia¹⁰ Democriti sive etiam ante Leucippi esse corpuscula quaedam levia, alia aspera, rutunda alia, partim autem angulata¹¹ et hamata¹², curvata quaedam

¹ profiteri	verkondigen
² quippe cum + <i>coni.</i>	omdat
³ sacrilegus	heiligschennispleger
⁴ periurus	meinedig
⁵ <i>liet zich als praetor in 142 v.Chr. omkopen en werd het jaar daarop verbannen.</i>	
⁶ Quintus Lucilius Balbus, 100 v.Chr., <i>stoïcijn.</i>	
⁷ atomus <i>f.</i>	atoom
⁸ licentia	ongebondenheid
⁹ veri similis	waarschijnlijk
¹⁰ flagitium	schandelijke bewering
¹¹ angulatus	hoekig
¹² hamatus	met weerhaken voorzien

zijn om deze mening te verkondigen, omdat zelfs niet twijfel de straf had kunnen ontkomen. Wat zullen wij over heiligschenners, wat over goddelozen en meinedigen zeggen?

“Als Lucius Tubulus ooit,
als Lupus of Carbo of een zoon van Neptunus”,

zoals Lucilius zegt, gemeend had dat er goden waren, zou hij dan zo meinedig of zo liederlijk zijn geweest?

[64] Niet zozeer dus is die theorie met betrekking tot dat waarvan jullie willen dat het bevestigd moet worden, bewezen, als wel heeft die alleen de schijn. Maar omdat dit een gemeenschappelijk argument is ook van andere filosofen, zal ik het nu achterwege laten. Ik verkies het tot jullie eigen opvattingen te komen.

[65] Ik geef toe dat goden bestaan. Leer mij dus, waarvandaan zij zijn, waar zij zijn, hoe zij zijn qua lichaam, geest, leven. Dit immers verlang ik te weten. Jij maakt te pas en te onpas voor alles gebruik van de ongebonden heerschappij van de atomen. Daarvan boetseer en maak jij, zoals men zegt, al wat ter wereld komt. Er is immers niets, dat geen lichaam heeft. Maar op de eerste plaats, die atomen zijn er niet. Door lichamen echter wordt iedere plek bezet. Zo kan er geen leegte zijn en niets kan een atoom zijn.

[66] Ik strooi nu met deze uitspraken van natuurfilosofen –ik weet niet of ze waar of fout zijn, maar evenwel waarschijnlijker dan die van jullie. Immers die schandelijke beweringen van Democritus of ook van Leucippus voor Democritus, namelijk dat sommige atomen glad zijn, andere ruw, weer andere rond, deels echter hoekig en met weerhaken, sommigen gekromd en als het ware gebogen, dat daaruit

et quasi adunca¹, ex iis effectum esse caelum atque terram nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito – hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis² de omni vitae statu quam de ista auctoritate deiecerit; ante enim iudicasti Epicureum te esse oportere, quam ista cognovisti: ita necesse fuit aut haec flagitia concipere animo aut susceptae philosophiae nomen amittere.

[67] De waarheid?

Quid enim mereas, ut Epicureus esse desinas? "Nihil equidem," inquis "ut rationem vitae beatae veritatemque deseram". Ista igitur est veritas? Nam de vita beata nihil repugno, quam tu ne in deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi est veritas? In mundis, credo, innumerabilibus omnibus minimis temporum punctis aliis nascentibus, aliis cadentibus; an in individuis corpusculis tam praeclara opera nulla moderante natura, nulla ratione fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paulo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur ex individuis constare omnia; quid ad rem?

[68] Stel, de goden bestaan uit atomen.

Deorum enim natura quaeritur. Sint sane³ ex atomis; non igitur aeterni. Quod enim ex atomis, id natum aliquandost; si natum, nulli dei ante quam nati; et si ortus est deorum, interitus sit, necesse est, ut tu paulo ante de Platonis mundo disputabas. Ubi igitur illud vestrum beatum et aeternum, quibus duobus verbis significatis deum? Quod cum efficere vultis, in dumeta⁴ conreptis. Ita enim dicebas, non corpus esse in deo, sed quasi corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem.

¹ aduncus gekromd

² = aliquis

³ sane + *coni. concessivus* goed, ...

⁴ in -a correpere zich in het struikgewas verschuilen

de hemel is gemaakt en de aarde, zonder dat enige natuur daartoe dwong, maar door een zeg maar toevallige samenloop – jij hebt deze mening, C. Velleius, helemaal tot deze leeftijd volgehouden en je zult je wel eerder door iemand van jouw manier van leven dan van die gezaghebbende mening laten afbrengen. Jij meende eerder dat je Epicureeër moest zijn dan dat je die leer had leren kennen. Zo was het nodig of die schandelijke meningen je eigen te maken of de naam van de filosofie, die je je eigen hebt gemaakt, op te geven.

[67] Want waaraan verdien jij het op te houden Epicureeër te zijn? “Er is zeker niets,” zeg je, “zodat ik deze wijze van gelukkig leven en de waarheid opgeef”. Dát is dus de waarheid? Want met betrekking tot het gelukkige leven kom ik niet in het geweer, dat leven, waarvan jij meent dat dat zelfs niet in een god aanwezig is, tenzij hij door niets doen inactief is. Maar waar is die waarheid? In ontelbare werelden, geloof ik; een deel van al die werelden wordt in een splitsecond geboren worden, een deel vergaat; of in ondeelbare atomen, die zo schitterende werken maakt, zonder dat enige natuur daarbij leiding geeft of enige rede? Maar terwijl ik mijn vriendelijkheid vergeten ben, die ik zojuist samen met betrekking tot jou begonnen was te gebruiken, houd ik me met meer bezig. Stel, ik geef dus toe dat alles uit atomen bestaat. Wat heeft dat met het onderwerp te maken?

[68] Er wordt immers een onderzoek gedaan naar het wezen der goden. Goed, ze bestaan uit atomen. Dan zijn ze dus niet eeuwig. Dat wat immers uit atomen bestaat, is ooit geboren. Als het geboren is, dan zijn er geen goden voordat ze geboren zijn en als er een ontstaan van goden is, dan moet er ook een vergaan van de goden zijn, zoals jij zojuist over de wereld van Plato aan het uiteenzetten was. Waar zit dus dat gelukkige en eeuwige van jullie, met welke twee termen jullie de god aanduiden? Wanneer jullie dit tot stand willen brengen, verschuilen jullie je in het struikgewas. Zo zei je immers, dat in de god geen lichaam was, maar als het ware lichaam en geen bloed, maar als het ware bloed.

[69] Recht naar beneden met een kleine afwijking.

Hoc persaepe facitis, ut, cum aliquid non veri simile dicatis et effugere reprehensionem¹ velitis, adferatis aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit, ut satius fuerit illud ipsum, de quo ambigebatur², concedere quam tam inpudenter resistere. Velut³ Epicurus, cum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suopte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius, invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat: ait atomum, cum pondere et gravitate directo deorsus feratur, declinare paululum.

[70] Zijn waarnemingen waar?

Hoc dicere turpius est quam illud, quod vult non posse defendere. Idem facit contra dialecticos⁴; a quibus cum traditum sit in omnibus diiunctionibus⁵, in quibus "aut etiam aut non" poneretur, alterum utrum⁶ esse verum, pertimuit, ne, si concessum esset huius modi aliquid "aut vivet cras aut non vivet Epicurus", alterutrum fieret necessarium: totum hoc "aut etiam aut non" negavit esse necessarium; quo quid dici potuit obtusius⁷? Urguebat Arcesilas⁸ Zenonem, cum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur, Zenon autem non nulla visa esse falsa, non omnia; timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum: omnes sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum nimis callide; graviolem enim plagam accipiebat, ut leviolem repelleret.

¹ reprehensio

kritiek

² ambigere

twisten, twijfelen

³ velut

zoals, zoals bijvoorbeeld, bijvoorbeeld

⁴ dialecticus

dialecticus

⁵ disiunctio

scheiding, tegenstelling

⁶ alteruter

een van beide

⁷ obtusus

dom

⁸ Arcesilaus (Oudgrieks: Ἀρκείλαος, Arkesílaos; gelatiniseerd: Arcesilaus) was een Grieks filosoof en stichter van de Nieuwe Akademie, afkomstig uit Pitane in Aeolië, die leefde van 316/315 tot 241 v.Chr.

[69] Dit doen jullie heel vaak, namelijk dat jullie, wanneer jullie iets onwaarschijnlijkss zeggen en aan kritiek willen ontkomen, met iets aankomen, dat zelfs helemaal niet kan gebeuren, zodat het beter was juist dat, waarover getwist werd, op te geven dan zo onverstandig weerstand te bieden. Bijvoorbeeld: toen Epicurus zag dat niets in onze macht lag, als atomen zich naar beneden begaven door hun eigen gewicht, omdat hun beweging zeker en noodzakelijk was, vond hij een manier hoe hij de noodzaak zou ontvluchten, wat namelijk Democritus ontgaan was: hij zegt dat een atoom, wanneer hij door zijn gewicht en zwaarte zich recht naar beneden begeeft, een beetje afwijkt.

[70] Het is schandelijker dit te zeggen dan niet in staat te ze zijn te verdedigen wat hij wil. Zo doet hij ook tegen de dialectici. Toen door hen was overgeleverd, dat in alle tegenstellingen, waarin 'of wel of niet' werd gesteld, een van beide waar was, was hij zeer bang, dat als iets van dien aard was toegestaan 'of Epicurus zal morgen leven of niet', een van beide noodzakelijk zou worden: hij zei dat heel dit 'of wel of niet' niet noodzakelijk was. Wat kan dommer dan dat gezegd worden? Arcesilas bracht Zeno in het nauw, toen hij zelf zei, dat alles wat aan de zinnen toescheen, niet waar was, maar toen Zeno zei dat sommige dingen niet waar waren, niet alles. Epicurus was bang, dat niets waar zou zijn: hij zei dat alle zintuigen bodes van de waarheid zijn. Niets hiervan zei hij al te slim; hij liep een zwaardere klap op om een lichtere af te weren.

[71] De goden niet echt lichamelijk?

Idem facit in natura deorum: dum individuorum corporum concretionem¹ fugit, ne interitus et dissipatio² consequatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem. Mirabile videtur quod non rideat haruspex, cum haruspicem viderit; hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere potestis. "Non est corpus, sed quasi corpus": hoc intellexerem, quale esset, si in cereis³ fingeretur aut fictilibus⁴ figuris; in deo quid sit quasi corpus aut quid sit quasi sanguis, intellegere non possum. Ne tu quidem, Vellei, sed non vis fateri.

[72] Epicurus autodidact?

Ista enim a vobis quasi dictata⁵ redduntur, quae Epicurus oscitans⁶ hallucinatus⁷ est, cum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum. Quod et non praedicanti tamen facile equidem crederem, sicut mali aedificii domino glorianti se architectum non habuisse; nihil enim olet⁸ ex Academia, nihil [ne] ex Lycio, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocraten⁹ audire potuit (quem virum, dii immortales), et sunt, qui putent, audisse; ipse non vult: credo plus nemini. Pamphilum, quendam Platonis auditorem, ait a se Sami auditum (ibi enim adulescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripeta¹⁰ venerat, sed cum agellus¹¹ eum non satis aleret, ut opinor, ludi magister fuit);

¹ concretio verdichting

² dissipatio ontbinding

³ cereus van was

⁴ fictilis van klei

⁵ dictare laten opschrijven, dicteren

⁶ oscitare de mond openen, gapen

⁷ hallucinari in het wilde weg praten, fantaseren

⁸ olere 2 een geur verspreiden

⁹ *Xenocrates (Grieks: Ξενοκράτης) (ca. 400 v.Chr.- ca. 314 v.Chr.) van Chalcedon was een Griekse filosoof en wiskundige, die na Speusippos de leider (scholarch) van de platoonse Academie werd. Zijn leer vertoont zowel kenmerken van die van Plato als die van Pythagoras. De theorieën die hij ontwikkelde aan de Akademeia zouden een belangrijke invloed uitoefenen op zowel het midden-platonisme als op het stoïcisme.*

¹⁰ agripeta kolonist

¹¹ agellus akkertje

[71] Het zelfde doet hij met betrekking tot het wezen der goden: terwijl hij de verdichting van atomen vermijdt, om te voorkomen dat ondergang en ontbinding volgen, zegt hij dat er geen lichaam van de goden bestaat, maar wel in zeker zin een lichaam en geen bloed, maar wel in zeker zin bloed. Het schijnt wonderlijk dat de haruspex niet lacht, wanneer hij een haruspex ziet; des te wonderbaarlijker is het dat jullie jullie gelach onder jullie kunnen houden. "Niet is het een lichaam, maar zo iets als een lichaam. Ik zou begrijpen hoe dit was, als het in wassen of lemen beelden gekneed zou worden, maar ik kan niet begrijpen wat in een god in zeker zin een lichaam of wat in zekere zin bloed is. Zelfs jij kan dat niet Velleius, maar je wilt het niet zeggen.

[72] Die doctrines worden door jullie overgeleverd als waren ze gedichteerd, doctrines die Epicurus met de mond open heeft gefantaseerd, toen hij er trots op was, zoals wij in zijn boeken zien, dat hij geen enkele leermeester gehad heeft. Ook als hij dit niet verkondigde, zou ik voor mij hem toch geloven, zoals de eigenaar van een slecht gebouw, wanneer die er prat op gaat, dat hij geen architect heeft gehad. Hij riekt namelijk helemaal niet naar de Akademia, absoluut niet naar het Lyceum, zelfs niet naar onderwijs aan kinderen. Hij zou Xenocrates hebben kunnen horen (wat een man, onsterfelijke goden) en er zijn er die menen, dat hij dat gedaan heeft; zelf wil hij dat niet toegeven. Ik geloof niemand meer. Hij zegt dat door hem naar Pamphilus, een zekere leerling van Plato, op Samos geluisterd is (daar woonde hij immers als jongeling met zijn vader en broers, omdat diens vader Neocles daar als kolonist gekomen was, maar toen zijn akkertje hem niet voldoende voedde, was hij, naar ik vermoed, schoolmeester);

[73] Toch is Epicurus' leer zuiver Democritisch.

sed hunc Platonium mirifice contemnit Epicurus: ita metuit, ne quid umquam didicisse videatur. In Nausiphane¹ Democriteo tenetur²; quem cum a se non neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democritea non audisset, quid audierat, quid est in physicis³ Epicuri non a Democrito? Nam etsi quaedam commutavit, ut quod paulo ante de inclinatione atomorum dixi, tamen pleraque dicit eadem: atomos, inane, imagines, infinitatem locorum innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae ratio continetur.

[74] In zekere zin lichaam en in zekere zin bloed?

Nunc istuc quasi corpus et quasi sanguinem quid intellegis? Ego enim te scire ista melius quam me non fateor solum, sed etiam facile patior; cum quidem semel dicta sunt, quid est, quod Velleius intellegere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit intellego, quasi corpus et quasi sanguis quid sit, nullo prorsus⁴ modo intellego. Neque tu me celas⁵, ut Pythagoras solebat alienos, nec consulto dicis occulte tamquam Heraclitus, sed, quod inter nos liceat, ne tu quidem intellegis.

[75] De goden als de Venus van Kos.

Illud video pugnare te, species ut quaedam sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi⁶, nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida⁷. Dicemus igitur idem quod in Venere Coa: corpus illud non est, sed simile corporis, nec ille fusus et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo; sic in Epicureo deo non rem, sed similitudines esse rerum. Fac id, quod ne

¹ *Nausiphanes van Samos (327–324), aanhanger van Demokritos*

² tenere in + *abl.* bezig houden met

³ *physica n.pl.* de fysica

⁴ prorsus geheel en al

⁵ celare in onwetendheid houden

⁶ exprimere 3, pressi, -pressus vorm geven, vervaardigen

⁷ perlucidus helder, doorzichtig

[73] Maar hij veracht deze Platonicus enorm: zozeer is hij bang, dat hij ooit iets geleerd schijnt te hebben. In het geval van Nausiphanes, de Democriteeër, zit hij in de val. Hoewel hij niet ontkent dat hij zijn leerling is geweest, valt hij hem toch met louter smadelijke uitspraken aan. En toch, als hij deze doctrines van Democritus niet gehoord zou hebben, wat had hij dan wel van hem gehoord? Wat in de fysica van Epicurus stamt, niet van Democritus? Want ook al heeft hij bepaalde zaken veranderd, zoals wat ik zojuist over de afwijking van de atomen gezegd heb, toch zegt hij het meeste hetzelfde: atomen, leegte, beelden, oneindigheid van plaatsen en ontelbaarheid van werelden, hun opkomsten en ondergangen, zo'n beetje alles, waaruit hun systeem van de natuur bestaat.

[74] Wat versta jij nu onder die uitdrukking 'in zekere zin lichaam' en in zekere zin bloed'? Ik immers beken niet alleen dat jij dat beter weet dan ik, maar ook accepteer ik dat makkelijk. Wanneer toch dat eenmaal gezegd is, wat is dan de reden, dat Velleius het begrijpen kan, maar Cotta niet? Ik begrijp dan wel wat een lichaam is, wat bloed is, maar ik begrijp absoluut op geen wijze wat 'in zekere zin lichaam' is, wat 'in zekere zin bloed' is. En niet houd je me in onwetendheid, zoals Pythagoras dat placht te doen met vreemden, en niet spreek jij met opzet in raadselen zoals Heraclitus, maar wat wij wel onder ons zullen mogen uitspreken, zelfs jij begrijpt het niet.

[75] Ik zie dat jij hiervoor vecht, dat er een zeker uiterlijk is van de goden, dat niets heeft, dat verdicht is, niets dat massief is, niets waaraan vorm gegeven is, niets dat uitblinkt, maar wel een uiterlijk, dat zuiver, licht, doorzichtig is. Wij zullen dus hetzelfde zeggen als in het geval van de Venus van Kos: dat is geen lichaam, maar iets dat daarop lijkt en niet is die rode kleur, die zich verspreid heeft en gemengd is met het schitterend wit, bloed, maar een soort iets, dat lijkt op bloed; zo zit er in de god van Epicurus geen materie maar dingen die overeenkomen met materie. Zorg ervoor, dat ik van dit,

intellegi quidem potest, mihi esse persuasum; cedo¹ mihi istorum adumbratorum² deorum liniamenta³ atque formas.

[76] De god met een menselijke gestalte?

Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis humanas esse formas deorum; primum quod ita sit informatum⁴ anticipatum[que]⁵ mentibus nostris, ut homini, cum de deo cogitet, forma occurrat humana; deinde cum, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat, nec esse humana ullam pulchriorem; tertiam rationem adfertis, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit.

[77] Natuurlijk ziet de mens de goden als mensen.

Primum igitur quidque considera, quale sit; arripere enim mihi videmini quasi vestro iure⁶ rem nullo modo probabilem. [Primum] omnium quis tam caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret species istas hominum conlatas in deos aut consilio⁷ quodam sapientium, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate⁸ converterent aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes⁹ deos ipsos se adire crederent. Auxerunt autem haec eadem poetae, pictores, opifices¹⁰; erat enim non facile agentis aliquid et molientis¹¹ deos in aliarum formarum imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine pulchrius nihil videatur. Sed tu hoc, physice, non vides, quam blanda conciliatrix¹² et quasi sui sit lena¹³ natura? An putas ullam esse terra marique beluam, quae non sui generis belua maxime

¹ cedo *plur. arch. cette (ce en * dō, date, imp. v. dare)* laat horen

² adumbratus geschetst, vaag, verzonnen

³ liniamentum tekening, beeld

⁴ informare zich voorstellen

⁵ anticipare van tevoren zich een voorstelling maken van

⁶ meo iure met het volste recht

⁷ consilium plan, opzet

⁸ pravitas, -tatis slechtheid

⁹ venerari aanbidden

¹⁰ opifex, -ficus ambachtsman, beeldend kunstenaar

¹¹ *subject aci*

¹² conciliatrix bemiddelaarster, koppelaarster

¹³ lena bordeelhoudster, *adi.* verleidend

wat zelfs niet begrepen kan worden, overtuigd ben: kom op met de beelden en gedaanten van die vage goden.

[76] Niet ontbreekt hier een legio aan redenen, waarmee jullie wel zullen onderrichten dat de gedaanten van de goden die van mensen zijn, ten eerste omdat er in onze geest zo een voorstelling en beeld van gemaakt is, dat bij de mens, wanneer hij over de god denkt, de gedaante van de mens opkomt, vervolgens omdat ook de gedaante van de god, omdat de goddelijke natuur op alle gebieden uitblinkt, de mooiste moet zijn en dat er geen gedaante mooier is dan de menselijke; als derde reden dragen jullie aan, dat in geen enkele andere gedaante de woning van de geest kan zijn.

[77] Overweeg dus op de eerste plaats hoedanig iedere reden is. Jullie schijnen mij immers toe als was het met het volste recht een absoluut onwaarschijnlijke reden aan te grijpen. Allereerst, wie is ooit zo blind geweest bij het overwegen van de feiten, dat hij niet zag, dat die menselijke gedaanten op de goden zijn toegepast hetzij met een soort opzet der filosofen, opdat zij daarmee des te gemakkelijker de geesten van onervaren mensen van de slechtheid van hun leven zouden afwenden naar de verering der goden, hetzij door bijgeloof, opdat er beelden zouden zijn, waarvan ze geloofden dat zij zich tot de goden zelf wendden, indien ze tot die baden. Deze ideeën zijn echter ook gestimuleerd door dichters, schilders, beeldende kunstenaars; het was immers niet makkelijk om goden die iets deden en iets veroorzaakten, vast te leggen door andere gedaanten na te bootsen. Daarbij kwam ook misschien die mening, dat in de ogen van een mens niets mooier is dan de mens. Maar, jij natuurfilosoof, zie jij dit niet, hoe een verleidelijke koppelaarster de natuur is en hoe zij als het ware haar eigen souteneur is? Of denk je dat er enig dier te land of in de zee is, dat niet het meeste

delectetur¹? Quod ni ita esset, cur non gestiret² taurus equae contrectatione³, equus vaccae? An tu aquilam aut leonem aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae? Quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescipsit, ut nihil pulchrius quam hominem putaret? * * eam esse causam, cur deos hominum similis putaremus.

[78] Iedere soort vindt de eigen soort het mooist.

Quid censes, si ratio esset in beluis non suo quasque generi plurimum tributuras fuisse? At mehercule ego (dicam enim, ut sentio), quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam; non enim hoc loco de ingeniis aut de orationibus nostris, sed de specie figuraque quaeritur. Quod si fingere nobis et iungere formas velimus, qualis ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens⁴ beluis adiunctis humano corpori, nolis esse. Difficili in loco versor; est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse — et quidem formica formicae.

[79] Op welke mens lijkt de god?

Sed tamen cuius hominis? Quotus⁵ enim quisque formonsus est? Athenis cum essem, e gregibus⁶ epheborum⁷ vix singuli reperiebantur — video, quid adriseris, sed ita tamen se res habet. Deinde nobis, qui concedentibus philosophis antiquis adolescentulis delectamur, etiam vitia saepe iucunda sunt. Naevos⁸ in articulo⁹ pueri delectat Alcaeum; at est corporis macula naevos; illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium, in quem etiam illud est eius:

"constiteram exorientem Auroram forte salutans,
cum subito a laeva Roscius exoritur.

¹ delectari	behagen scheppen in
² gestire	hevig verlangen, blij zijn
³ contrectatio	aanraking
⁴ invehere 3 + <i>abl.</i>	rijden op
⁵ quotus quisque	hoe weinig
⁶ grex, gregis	rot, troep
⁷ ephebus	jonge mannen van dienstleeftijd
⁸ naevos = naevus	moedervlek
⁹ articulus	knokkel, vinger

behagen vindt in dieren van zijn eigen pluimage? Maar als dat niet zo zou zijn, waarom zou een stier dan niet blij zijn met de aanraking van een merrie, een hengst met die van een koe? Of meen je, dat de adelaar, of leeuw, dolfin enige vorm prefereert boven die van hemzelf? Waarom is het dus bijzonder, als de natuur dit de mens evenzo heeft voorgeschreven, dat hij niets mooier vindt dan de mens? **dat dit de reden is, waarom wij denken dat de goden op de mensen gelijken.

[78] Waarom denk je, dat beesten, als er rede in hen was, niet ieder op de eigen soort het trotst zouden zijn? Maar bij Heracles (ik zal het immers zeggen, zoals ik het meen) hoewel ik van mezelf houd, durf ik toch niet te zeggen, dat ik mooier ben dan die stier was, die Europa vervoerde. Nu wordt er immers geen vraag gesteld over onze talenten of onze redevoweringen, maar over ons uiterlijk en onze gestalte. Maar als wij voor ons gestalten willen verzinnen en aan ons willen koppelen, dan zul je wel niet zo willen zijn als die Triton van de zee, die op zwemmende monsters rijdt, die verbonden zijn aan een menselijke vorm. Ik houd me nu met een moeilijk onderwerp bezig; immers zo groot is de kracht van de natuur, dat ieder mens alleen maar gelijk aan een mens wil zijn – en ongetwijfeld een mier aan een mier.

[79] Maar evenwel aan welke mens? Hoe weinigen immers zijn mooi? Toen ik in Athene was, werd er met moeite telkens in iedere rot één mooie dienstplichtige soldaat gevonden – ik zie, waarom je hebt geglimlacht, maar zo is het toch echt. Verder zijn ons, die met toestemming van de filosofen van weleer een behagen scheppen in jongemannen, ook gebreken vaak aangenaam. Een moedervlek op de knokkel van een jongen bevalt Alcaeus; maar een moedervlek is een vlek op een lichaam; toch scheen hem dat een sieraad te zijn. Quintus Catulus, de vader van onze collega hier en van onze vriend, heeft jouw stadsgenoot Roscius bemind, op wie ook dit van hem slaat: “ik was blijven staan, bij toeval de gloriende dageraad begroetend, toen plots aan de linkerkant Roscius opkwam.

pace¹ mihi liceat caelestes dicere vestra:

mortalis visus pulchrior esse deo."

Huic deo pulchrior; at erat, sicuti hodie est, perversissimis² oculis: Quid refert, si hoc ipsum salsum³ illi et venustum videbatur?

[80] Hebben de goden dan ook fysieke tekorten?

Redeo ad deos. Ecquos⁴ si non tam strabones⁵ at paetulos⁶ esse arbitramur, ecquos naevum habere, ecquos silos⁷, flaccos⁸, frontones⁹, capitones¹⁰, quae sunt in nobis? an omnia emendata in illis? Detur id vobis; num etiam una est omnium facies? Nam si plures, aliam esse alia pulchriorem necesse est, igitur aliquis non pulcherrimus deus; si una omnium facies est, florere in caelo Academiam necesse est: si enim nihil inter deum et deum differt, nulla est apud deos cognitio, nulla perceptio.

[81] Andere volken zien de goden als dieren.

Quid si etiam, Vellei, falsum illud omnino est nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem nisi hominis occurrere: Tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse sic occurrit, ut dicis; a parvis enim Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem, reliquos deos ea facie novimus, qua pictores fictoresque¹¹ voluerunt, neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, vestitu. At non Aegyptii nec Syri nec fere cuncta barbaria¹²; firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris deorum.

¹ pace vestra	jullie vergeven het me
² perversus	scheel
³ salsus	geestig
⁴ ecqui, -quae, -qua	wel enig?
⁵ strabo	schele
⁶ paetulus	loens
⁷ silus	met platte neus
⁸ flaccus	met hangende oren
⁹ fronto	iem. met breed voorhoofd
¹⁰ capito	dikkop
¹¹ fictor	beeldhouwer
¹² barbaria	de onbeschaafde wereld

Goden, excusez, moge het me vrij staan het te zeggen:

een sterfeling scheen mooier dan de god te zijn.”

Hij scheen Catulus mooier dan een god, maar hij had, zoals hij vandaag heeft, de meest schele ogen. Wat doet het ertoe, als juist dit hem geestig en liefelijk scheen.

[80] Ik keer tot de goden terug. Meneu we dat er enige goden weliswaar niet zo scheel, maar wel loens zijn, meneu we dat er dan wel enige goden een moedervlek hebben en dat wel enige een platte neus hebben, hangende oren, een breed voorhoofd, een dikke kop, dingen die onder ons voorkomen? Of is alles in hun geval verbeterd. Ok. Jullie je zin. Toch niet is er ook van alle goden één voorkomen? Want als er meer zijn, dan moet het ene mooier dan de andere zijn en dan is niet de een of andere god de mooiste; als er één gelaat van alle goden is, dan moet in de hemel de Academia bloeien: als er immers helemaal geen verschil is tussen de goden, dan is er bij de goden geen inzicht, geen perceptie.

[81] Wat als dat volledig fout is, Velleius, dat bij ons, wanneer wij over de goden nadenken, slechts de gedaante van een mens opkomt? Zul jij dan die zo belachelijke veronderstelling verdedigen? Misschien komt die veronderstelling als volgt bij ons op, zoals jij zegt: wij kennen immers van jongs af Iuppiter, Iuno, Minerva, Neptunus, Vulcanus, Apollo en de andere goden met dat voorkomen, waarmee schilders en beeldhouwers hebben gewild dat we ze kenden en niet alleen qua uiterlijk, maar ook op het gebied van uitdossing, leeftijd en kleren. Maar dergelijke voorstellingen hebben niet de Egyptenaren en niet de Syriërs en niet zo'n beetje heel de onbeschaafde wereld, want je zult wel zien, dat bij hen voorstellingen over de goden als dieren sterker heersen dan bij ons over de meest heilige tempels en beelden van de goden.

[82] Er zijn verschillende voorstellingen van dezelfde goden.

Etenim fana multa spoliata et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris, at vero ne fando quidem auditumst crocodilum aut ibin aut faelem¹ violatum ab Aegyptio². Quid igitur censes? Apim³ illum sanctum Aegyptiorum bovem nonne deum videri Aegyptiis? Tam, hercle, quam tibi illam vestram Sospitam⁴. Quam tu numquam ne in somnis quidem vides nisi cum pelle caprina⁵, cum hasta, cum scutulo⁶, cum calceolis⁷ repandis⁸. At non est talis Argia nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis Argivis, alia Lanuvinis⁹. Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Hammonis Iovis.

[83] Naïviteit van natuurfilosofen.

Non pudet igitur physicum, id est speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine inbutis¹⁰ petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit Iovem semper barbatus, Apollinem semper inberbem, caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem laudamus esse Athenis Vulcanum eum, quem fecit Alcamenes¹¹, in quo stante atque vestito leviter apparet claudicatio¹² non deformis¹³: Claudum¹⁴ igitur habebimus deum, quoniam de Volcano sic accepimus. Age et his vocabulis esse deos facimus, quibus a nobis nominantur?

¹ faeles kat
² Aegyptius Egyptenaar
³ Āpis, is m (acc. -im; abl. Āpī en Āpide) de heilige stier v.d. Egyptenaren.
⁴ sospita beschermster, redster, bijnaam van Iuno
⁵ caprinus geiten-
⁶ scutulum klein langwerpige schild
⁷ calceolus laarsje
⁸ repandus omhooggekromd
⁹ Lanuvinus inwoner van Lanuvium; Lanuvium (tegenwoordig Lanuvio, in Latium) is de naam van een oude Latijnse stad in de Albanse Heuvels.
¹⁰ inbutus + abl. gedrenkt in
¹¹ Alcamenes (Grieks: Ἀλκαμένης / Alkamenes) was een Atheens beeldhouwer, tijdgenoot en concurrent van Phidias.
¹² claudicatio het mank lopen
¹³ deformis lelijk
¹⁴ claudus mank

[82] Immers wij zien, dat vele heiligdommen geplunderd zijn en dat beelden van goden van de heiligste plekken meegenomen zijn door de onzen, maar wij hebben werkelijk zelfs niet in een gesprek gehoord, dat een krokodil, of ibis, of kat door een Egyptenaar geschonden is. Wat denk je dus? Dat de Apis, die heilige stier van de Egyptenaren de Egyptenaren niet een god schijnt te zijn? Bij Heracles, zozeer, als die oude Sospita jou een godin schijnt. Maar haar zie jij nooit zelfs niet in je dromen tenzij met geitenvacht, met lans, met schild, met omhoog gekromde laarsjes. Maar niet is de Argivische en niet de Romeinse Iuno zo. In de ogen van de Argivers ziet Iuno er heel anders uit en en weer anders in de ogen van de inwoners van Lanuvium. En zeker hebben wij een heel ander beeld van Iuppiter Capitolinus dan de Afrikanen van Iuppiter Hammon.

[83] Schaamt zich dan niet een natuurfilosoof, d.w.z. een beschouwer en bewonderaar van de natuur, om aan geesten, die in de traditie vast zitten een getuigenis van de waarheid te vragen? Zo zal het immers vrijstaan van Iuppiter te zeggen dat hij altijd een baard heeft, van Apollo dat hij altijd zonder baard is, dat de ogen van Minerva blauwgrijs en die van Neptunus donkerblauw zijn. En zeker prijzen wij, dat in Athene die Volcanus is, die Alcamenes heeft gemaakt, in wier stand en kleding zich lichtjes een niet lelijke mankheid vertoont. Wij zullen dus een manke god hebben, omdat wij zo'n overlevering over Volcanus hebben gehad. Welaan, zorgen wij dan ook ervoor, dat die goden die namen hebben, waarmee goden door ons genoemd worden, bestaan?

[84] Geef het toe, als je iets niet weet.

At primum quot hominum linguae, tot nomina deorum; non enim ut tu, Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Volcanus, idem in Africa, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus ne in pontificiis¹ quidem nostris, deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est; quid enim attinet, cum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius nescire, quod nescires, quam ista effutientem² nauseare³ atque ipsum sibi displicere. An tu mei simile putas esse aut tui deum? Profecto non putas.

"Quid ergo, solem dicam aut lunam aut caelum deum? Ergo etiam beatum: quibus fruentem voluptatibus? et sapientem: qui potest esse in eius modi trunco sapientia?" Haec vestra sunt.

[85] Epicurus minder slim dan gedacht.

Si igitur nec humano <simile>, quod docui, nec tali aliquo, quod tibi ita persuasum est, quid dubitas negare deos esse? Non audes. Sapienter id quidem, etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla⁴ venerantes. Quamquam video non nullis videri Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis⁵ reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis⁶ eius brevibusque sententiis, quas appellatis *kurias doxas*, haec, ut opinor, prima sententia est: "Quod beatum et immortale est, id nec habet nec exhibet⁷ cuiquam negotium"; in hac ita exposita sententia sunt, qui existiment, quod ille inscitia⁸ plane loquendi fecerit, fecisse consulto⁹: De homine minime vafero¹⁰ male existimant.

¹ pontificius	hogepriesterlijk
² effutire	kletsen, uitflappen
³ nauseare	walgen, braken
⁴ sigillum	beeldje
⁵ verbis .. re ..	in schijn ... in werkelijkheid ...
⁶ selectus	uitgekozen
⁷ exhibere 2	veroorzaken
⁸ inscitia	onkunde
⁹ consulto	met opzet
¹⁰ vafer	listig, doortrapt

[84] Maar ten eerste, zoveel talen er van de mensen zijn, zoveel namen van de goden zijn er ook. Want niet is zo, zoals jij, Velleius, waar je ook zult komen, Volcanus in Italië, in Africa, in Spanje hetzelfde. Verder is er niet een groot aantal namen, zelfs niet in onze hogepriesterlijke boeken, maar er is wel een ontelbaar aantal de goden. Zijn die soms naamloos? Dat in ieder geval moeten jullie zo zeggen. Wat doet het er immers toe, dat er meer namen zijn, hoewel er maar één uiterlijk is? Hoe mooi zou het zijn liever te bekennen niet te weten, wat je niet wist dan dat je ervan walgt dat eruit te flappen en jezelf tegen te staan. Denk je soms dat de god iets is dat op mij of op jou lijkt? Zeker denk je dat niet.

“Wat dus? Moet ik de zon of de maan of de hemel een god noemen? Moet ik hem dus ook gelukzalig noemen? Van welke geneugten namelijk geniet hij? En wijs? Hoe kan wijsheid in zo’n romp zitten?” Dit zijn gedachtes van jullie.

[85] Als dus de god noch op het menselijke lijkt, wat ik uiteengezet heb, noch op zoiets, waarvan jij zo overtuigd bent, waarom aarzel je dan te ontkennen dat de goden bestaan? Je durft het niet. Dat in ieder geval doe je verstandig, ook al ben je op dit punt niet bang voor het volk, maar voor de goden zelf. Ik ken Epicureeërs die alle beeldjes vereren. En toch zie ik dat in de ogen van sommigen Epicurus om niet de Atheners tegen het hoofd te stoten, in schijn de goden heeft laten bestaan, maar in werkelijkheid heeft opgeheven. Dus in die uitgekozen korte sententia van hem, die jullie ‘meningen van de heer noemen’, is dit, naar ik mee, de eerste: “Wat gelukzalig en onsterfelijk is, dat heeft noch een taak noch bezorgt dat iemand een taak”; wat betreft deze zo uiteengezette mening zijn er die menen, dat hij met opzet gedaan heeft, wat hij gedaan heeft doordat hij niet in staat was het duidelijk te zeggen: over de allerminst sluwe man heeft men een onjuiste mening.

[86] Epicurus gelooft wel in de goden, maar is er bang voor.

Dubium est enim, utrum dicat aliquid esse beatum et immortale an, si quod sit, id esse tale. Non animadvertunt hic eum ambigue locutum esse, sed multis aliis locis et illum et Metrodorum tam aperte quam paulo ante te. Ille vero deos esse putat, nec quemquam vidi, qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret, mortem dico et deos: Quibus mediocres homines non ita valde moventur, his ille clamat omnium mortalium mentes esse perterritas; tot milia latrocinantur¹ morte proposita, alii omnia, quae possunt, fana conpilant²: Credo aut illos mortis timor terret aut hos religionis.

[87] Wat ongezien is, is niet onmogelijk.

Sed quoniam non audes (iam enim cum ipso Epicuro loquar) negare esse deos, quid est, quod te inpediat aut solem aut mundum aut mentem aliquam sempiternam in deorum numero ponere? "Numquam vidi" inquit "animam rationis consilique participem³ in ulla alia nisi humana figura." Quid solis numquidnam aut lunae aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum cursus annuos conficit; huius hanc lustrationem⁴ eiusdem incensa radiis menstruo spatio⁵ luna complet; quinque autem stellae eundem orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius, ab isdem principiis disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Num quid tale, Epicure, vidisti?

[88] Verbeelding wordt beperkt door waarneming.

Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae, quoniam nihil esse potest nisi, quod attigimus aut vidimus. Quid? Deum ipsum numne vidisti? Cur igitur credis esse? Omnia tollamus ergo, quae aut historia nobis aut ratio nova adfert. Ita fit, ut mediterranei⁶ mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae, ut, si Seriphi natus esses nec

¹ latrocinari straatroof plegen

² compilare plunderen

³ particeps + gen. deelnemend aan

⁴ lustratio baan

⁵ spatium parkoers, baan

⁶ mediterraneus binnenlands

[86] Het is onzeker of hij zegt, dat er iets gelukzaligs en onsterfelijks is of dat als er iets is, het zo is. Niet merkt men op dat hij hier dubbelzinnig gesproken heeft, maar dat en hij en Metrodorus op vele andere plekken zo duidelijk hebben gesproken als jij zojuist. Hij echter meent dat de goden bestaan en ik heb niemand gezien, die voor dat, waarvan hij zei dat men er geenszins bang voor hoefde te zijn, meer vreesden, ik bedoel de dood en de goden. Hij schreeuwt, dat de geesten van alle stervelingen verschrikt zijn door dat waardoor gewone mensen niet zo zeer bewogen worden. Zovele duizenden roven, terwijl de dood in het vooruitzicht is gesteld, anderen plunderen alle heiligdommen, die ze kunnen plunderen; naar ik geloof maakt of de angst voor de dood de eerste groep of angst voor godsdienst de laatste groep bang.

[87] Het ongeziene is niet een argument voor het onmogelijke. Maar omdat jij het niet durft (nu zal ik immers met Epicurus zelf spreken) te zeggen dat de goden niet bestaan, wat is het dat jou ervan weerhoudt of de zon of de maan of een of andere eeuwige geest onder de goden op te nemen? Hij zegt: "Nooit heb ik een ziel gezien die deel nam aan rede en beleid in enig ander lichaam dan een menselijk lichaam." Wat heb jij gezien, dat leek op de zon of op de maan of op de vijf planeten? De zon bepaalt met de twee uiterste delen van één cirkel zijn baan en legt jaarlijkse banen af; de baan van de zon wordt afgelegd door de maan, die in vlam staat door de stralen van diezelfde zon, met haar baan van een maand. De vijf planeten houden dezelfde kringloop, sommigen dicht bij de aarde, andere verder weg en ze voltooiën vanaf hetzelfde startpunt in ongelijke perioden dezelfde baan. Epicurus, jij hebt toch niets gezien, dat zo is?

[88] Ok, er bestaan dus geen zon, geen maan, geen sterren, omdat niets kan bestaan, tenzij wat we aangeraakt of gezien hebben. Wel heb jij de god zelf gezien of niet? Waarom geloof je dus dat die bestaat? Laten we dus alle nieuwe bevindingen schrappen die onderzoek of de rede ons brengt. Zo gebeurt het, dat mensen in het binnenland niet geloven dat er zee is. De geestelijke beperktheid is zo groot, dat als jij op Seriphus

umquam egressus ex insula, in qua lepusculos¹ vulpeculasque² saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, cum tibi, quales essent, dicerentur, si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares.

[89] Waarom zo omslachtig?

Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed dialecticorum, quae funditus³ gens vestra non novit, [angustia] argumenti sententiam conclusisti. Beatos esse deos sumpsisti⁴: Concedimus. Beatum autem esse sine virtute neminem posse: Id quoque damus, et libenter quidem, virtutem autem sine ratione constare non posse: conveniat⁵ id quoque necesse est. Adiungis nec rationem esse nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? Si enim ita esset, quid opus erat te gradatim⁶ istuc pervenire? Sumpsisses tuo iure. Quod autem est istuc gradatim? Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus; a ratione ad humanam figuram quo modo accedis? Praecipitare istuc quidem est, non descendere.

[90] Wij hebben eerder een goddelijke gedaante.

Nec vero intellego, cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere quam homines deorum. Quaeres, quid intersit: Si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. Video, sed hoc dico non ab hominibus formae figuram venisse ad deos; di enim semper fuerunt, nati numquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri; at homines nati; ante igitur humana forma quam homines, eaque erant forma dii immortales: non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est.

Verum hoc quidem, ut voletis; illud quaero, quae fuerit tanta fortuna (nihil enim ratione in rerum natura factum esse vultis) –

¹ lepusculus

haasje

² vulpecula

vosje

³ funditus *adv.*

geheel en al

⁴ sumere 3, sumpsi

bepalen

⁵ convenit

men komt overeen

⁶ gradatim

stap voor stap, langzaam

geboren was en nooit van je eiland afgegaan zou zijn, waar je vaak haasjes en vosjes gezien zou hebben, je niet zou geloven, dat er leeuwen en panters zijn, wanneer jou van hen verteld werd, hoe ze zijn, maar als iemand over een olifant zou spreken, zou je denken dat je zelfs belachelijk gemaakt werd.

[89] Maar jij hebt in ieder geval, Velleius, niet volgens jullie gewoonte, volgens die van de dialectici, zaken die jullie volkje geenszins kent, als slotsom van bewijsvoering naar voren gebracht. Jij hebt vastgesteld, dat de goden gelukkig zijn. Dat gunnen we jou. Dat verder niemand zonder deugd gelukkig kan zijn: ook dit gunnen we je en dat zeker graag, verder dat deugd niet zonder rede kan bestaan: ook hierover moeten we het eens worden. Jij voegt eraan toe dat de rede alleen in de gedaante van een mens kan bestaan. Wie, denk je, zal jou dat gunnen? Als het immers zo zou zijn, waarom was het dan nodig dat jij stap voor stap daarop uitkwam? Jij zou dat met het volste recht bepaald hebben. Hoezo 'stap voor stap'? Want ik zie, dat jij in stappen van de gelukzaligen tot deugd bent gekomen, van deugd tot rede. Hoe kom je dan van de rede op de gestalte van een mens? Dat is zonder meer je hals over kop storten op die mening en niet daarnaartoe afdalen.

[90] Niet begrijp ik waarom Epicurus liever heeft willen zeggen, dat de goden op de mensen lijken dan de mensen op de goden. Je zult vragen wat dat uitmaakt: als de de laatst genoemde op de eerst genoemde lijkt, dan geldt dat ook andersom. Dat zie ik wel, maar ik bedoel het volgende, dat de gedaante van de vorm niet van de mensen naar de goden is gekomen; de goden hebben immers altijd bestaan, ze zijn nooit geboren, als ze tenminste eeuwig zullen bestaan. Maar de mensen zijn geboren. Dus was de menselijke vorm er eerder dan de mensen en de onsterfelijke goden hadden deze vorm. Niet dus moet hun vorm menselijk genoemd worden, maar de onze goddelijk. Maar dit zij toch zoals jullie zullen willen. Ik vraag dit, welk zo groot toeval is er geweest (jullie willen namelijk, dat niets door rede in de wereld tot stand is gekomen)-

[91] Lijken de mensen dan door toeval op de goden?

sed tamen quis iste tantus casus, unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? Seminane¹ deorum decidisse de caelo putamus in terras et sic homines patrum similes extitisse²? Vellem³ diceretis; deorum cognationem⁴ agnoscerem⁵ non invitus⁶. Nihil tale dicitis, sed casu esse factum, ut essemus similes deorum. Et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refellatur⁷? Utinam tam facile vera invenire possim quam falsa convincere⁸.

Etenim enumerasti memoriter⁹ et copiose, ut mihi quidem admirari luberet¹⁰ in homine esse Romano tantam scientiam, usque a Thale Milesio de deorum natura philosophorum sententias.

[92] Hebben goden ledematen zonder ze te gebruiken?

Omnesne tibi illi delirare¹¹ visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare deum posse decreverint?

Ne hoc quidem vos movet considerantis¹², quae sit utilitas quaeque oportunitas¹³ in homine membrorum, ut iudicetis membris humanis deos non egere¹⁴? Quid enim pedibus opus est sine ingressu¹⁵, quid manibus, si nihil comprehendendum est, quid reliqua discriptione¹⁶ omnium corporis partium, in qua nihil inane¹⁷, nihil sine causa, nihil supervacuaneum¹⁸ est, itaque nulla ars imitari sollertiam¹⁹ naturae

¹ semen, -minis <i>n.</i>	zaad
² existere 3, extiti	tevoorschijn komen, ontstaan, worden
³ velle + <i>coni.</i>	willen dat
⁴ cognatio	verwantschap
⁵ agnoscere 3	gewaar worden, leren kennen
⁶ invitus	tegen de zin
⁷ refellere 3	weerleggen
⁸ convincere 3	bewijzen, weerleggen
⁹ memoriter	nauwkeurig
¹⁰ lubet mihi	het behaagt mij
¹¹ delirare	gek zijn
¹² considerare	overwegen, overdenken
¹³ oportunitas	geschiktheid
¹⁴ egere 2 + <i>abl.</i>	zijn zonder
¹⁵ ingressus	het voortstappen
¹⁶ discriptio	indeling
¹⁷ inanis	leeg, ijdel
¹⁸ supervacuaneus	overbodig
¹⁹ sollertia	bedrevenheid, vaardigheid

[91] Maar toch, welk zo groot toeval was er, waarvandaan kwam een zo gunstige samenloop van atomen, dat plotseling mensen met de gedaante van de goden geboren werden? Menen wij dat zaad van de goden uit de hemel is gevallen op aarde en dat zo de mensen zijn ontstaan die op hun vaders lijken? Ik zou willen dat jullie dat zouden zeggen. Graag zou ik op de hoogte gesteld worden van verwantschap met de goden. Niets van dien aard zeggen jullie, maar dat het door toeval gebeurd is, dat wij op de goden gelijken. En moeten er nu bewijzen gezocht worden om daarmee dit te weerleggen? Ach ik wens dat ik even gemakkelijk de waarheid kan achterhalen als wat fout is weerleggen.

Jij hebt immers nauwkeurig en woordenrijk de ideeën van de filosofen over de aard der goden vanaf Thales van Milete opgesomd en dat met de bedoeling dat het in ieder geval mij zou behagen me te verbazen dat er in een Romein zo grote kennis zit.

[92] Schenen diegenen jou allemaal toe gek te zijn, die hebben bepaald, dat de god kan bestaan zonder handen en voeten?

Doet jullie zelfs dit niets, wanneer jullie overdenken wat het nut en de geschiktheid is van de ledematen in een mens, zodat jullie oordelen dat de goden niet zonder menselijke ledematen zijn? Waarom heeft hij immers voeten nodig als hij niet voortschrijdt, waarom handen, als er niets vastgepakt hoeft te worden, waarom de overige indeling van alle lichaamsdelen, waarin zich niets zo maar bevindt, niets zonder reden, niets overbodig en zo kan geen ambacht de vaardigheid van de natuur nabootsen. Zal dus de god een tong

potest. Habebit igitur linguam deus et non loquetur, dentes, palatum, fauces¹ nullum ad usum, quaeque procreationis² causa natura corpori adfinxit³, ea frustra habebit deus; nec externa magis quam interiora, cor, pulmones⁴, iecur⁵, cetera – quae detracta⁶ utilitate quid habent venustatis⁷ (quandoquidem haec esse in deo propter pulchritudinem voltis)?

[93] Epicurus en Zeno zaten vol kritiek.

Istisne fidentes somniis non modo Epicurus⁸ et Metrodorus et Herinarchus contra Pythagoram, Platonem Empedoclemque dixerunt, sed meretricula⁹ etiam Leontium¹⁰ contra Theophrastum scribere ausast – scito¹¹ illa quidem sermone et Attico, sed tamen: tantum Epicuri hortus habuit licentiae¹². Et soletis queri; Zeno quidem etiam litigabat¹³; quid dicam Albucium¹⁴; nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius, sed stomachabatur¹⁵ senex, si quid asperius dixeram, cum Epicurus Aristotelem vexarit¹⁶ contumeliosissime, Phaedoni Socratico turpissime male dixerit, Metrodori sodalis¹⁷ sui fratrem Timocraten, quia nescio quid in philosophia dissentiret¹⁸, totis voluminibus¹⁹ conciderit²⁰, in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit ingratus, Nausiphane magistram suum, a quo [non] nihil didicerat, tam male acceperit²¹. Zeno quidem non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Sillim,

¹ fauces *pl.* keel

² procreatio voortplanting

³ adfingere 3 + *dat.* toevoegen aan

⁴ pulmo, -monis long

⁵ iecur *n.*, iecoris lever

⁶ detrahere 3 wegtrekken

⁷ venustas, -tatis charme

⁸ *Epicurus stichtte in Athene eind 4e eeuw een school in een tuin (kèpos). Tot de leerlingen behoorden ook hetairen.*

⁹ meretricula hoertje

¹⁰ *Leontium was een Epicureïsche filosofe, leerlinge van Epicurus, 300 v.Chr, een hetaire*

¹¹ scitus kundig, smaakvol

¹² licentia teugelloosheid

¹³ litigare ruzie maken

¹⁴ *Romeinse Epicureeër eind 2e eeuw v.Chr.*

¹⁵ stomachari verontwaardigd zijn, zich ergeren

¹⁶ vexare aanvallen

¹⁷ sodalis vriend

¹⁸ dissentire het niet eens zijn

¹⁹ volumen boekrol

²⁰ concidere 3, -cidi vernietigend weerleggen

²¹ male accipere 5 slecht behandelen

hebben en niet spreken, tanden, een verhemelte, een keel zonder functie en zal de god de delen, die de natuur voor de voortplanting aan het lichaam heeft toegevoegd, tevergeefs hebben? Niet alleen de uitwendige delen, maar ook de inwendige: hart, longen, lever en de rest - welke charme hebben deze delen als hun nut is weggenomen? Jullie willen namelijk dat deze delen in de god zitten voor de mooiheid.

[93] Vertrouwend op die dromen hebben niet alleen Epicurus en Metrodorus en Herinarchus Pythagoras tegengesproken en Plato en Empedocles, maar ook de hetaire Leontium heeft het gedurfd op schrift tegen Theophrastus in te gaan - weliswaar schreef ze in een smaakvolle stijl en in de Attische taal, maar toch: Epicurus' tuin heeft zoveel teugelloosheid gehad. Ook jullie plegen te klagen; Zeno was zeker ook aan het ruzie maken; waarom moet ik Albucius noemen? Niets is charmanter, niets beschaafder dan Phaedrus, maar de oude man ergerde zich, als ik iets te scherp had gezegd, hoewel Epicurus zeer krenkend Aristoteles heeft aangevallen en hij van Phaedo, leerling van Socrates, zeer schandelijk kwaad heeft gesproken en Timocrates, de broer van zijn vriend Metrodorus, omdat die het op een of ander punt in de filosofie oneens was, in al zijn boeken vernietigend heeft weerlegd en hoewel hij tegen Democritus zelf, die hij volgde, ondankbaar is geweest en zijn leermeester Nausiphanes, van wie hij niets geleerd had, zo slecht heeft behandeld. Zeno in ieder geval placht niet alleen hen, die er toen waren, Apollodorus, Sillis, de overigen met scheldwoorden af te schieten, maar

ceteros, figebat¹ maledictis, sed Socraten ipsum, parentem philosophiae, Latino verbo utens scurram² Atticum fuisse dicebat, Chrysippum numquam nisi Chrysippam vocabat.

[94] Wat voor de mens geldt, moet ook voor de goden gelden.

Tu ipse paulo ante cum tamquam senatum philosophorum recitares³, summos viros desipere⁴, delirare, dementis esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura deorum, verendum est, ne nulla sit omnino.

Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commenticia⁵, vix digna lucubratione⁶ anicularum⁷. Non enim sentitis, quam multa vobis suscipienda sint, si impetraritis⁸, ut concedamus eandem hominum esse et deorum figuram. Omnis cultus⁹ et curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini, ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio, comprehensio, ad extremum etiam sermo et oratio.

[95] Waarom is niet iedere vorm geschikt voor de god?

Nam quod et maris deos et feminas esse dicitis, quid sequatur, videtis. Equidem mirari satis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit.

Sed clamare non desinitis retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat¹⁰, quo minus sit beatus, si non sit bipes¹¹, aut ista sive beatitas¹² sive beatitudo¹³ dicendast (utrumque omnino durum, sed usu mollienda¹⁴ nobis verba sunt) – verum ea, quaecumque est, cur aut in solem illum aut in hunc

¹ figere 3	neerschieten
² scurra	nar
³ recitare	voorlezen, voordragen
⁴ desipere 5	dwaas zijn
⁵ commenticius	bedacht, verzonnen
⁶ lucubratio	werken bij lamplicht
⁷ anicula	oud vrouwtje
⁸ impetrare	gedaan krijgen
⁹ cultus	verzorging, kleding
¹⁰ obstat quominus/ne + <i>coni.</i>	het verhindert het dat
¹¹ bipes	tweevoetig
¹² beatitas	gelukzaligheid
¹³ beatitudo	geluk
¹⁴ mollire	matigen

hij zei, dat ook Socrates zelf, de vader van de filosofie, terwijl hij een Latijns woord gebruikte, een Attische nar was geweest en nooit noemde hij Chrysippus Chrysippus, alleen maar Chrysippa.

[94] Jij zei zelf kort tevoren, toen je als het ware een senaat aan filosofen voordroeg, dat de hoogste mannen dwaas, idioot, van verstand verstoken waren. Als niemand van hen de waarheid over de natuur der goden heeft gezien, dan moet je bang zijn, dat die helemaal niet bestaat. Want die dingen, die jullie vertellen, zijn allemaal bedacht, te min voor aandacht van oude vrouwtjes bij lamplicht. Jullie hebben immers niet door, hoeveel jullie je op de hals moeten halen, als jullie het gedaan krijgen, dat wij toegeven dat de gedaante van de mensen en de goden hetzelfde is. Al dezelfde lichamelijke verzorging en aandacht, die op een mens toegepast wordt, moet toegepast worden op de god: het voortgaan, het rennen, het gaan aanliggen, het buigen, het zitten, het vastgrijpen, tenslotte zelfs taal en spraak.

[95] Want wat betreft het feit dat jullie zeggen dat er zowel goden van de zee zijn als ook vrouwen, zien jullie dan wel, wat het gevolg daarvan is? Ik voor mij kan me niet voldoende erover verbazen, ten gevolge waarvan die leider van jullie tot die meningen gekomen is. Maar jullie houden niet op te roepen dat dit behouden moet worden, dat de god gelukkig en onsterfelijk is. Wat echter verhindert het, dat hij gelukkig is, als hij niet tweevoetig is, of dat dat hetzij gelukzaligheid hetzij geluk moet worden genoemd (beide termen laten niets te wensen over, maar moeten door ons door gebruik gematigd worden) – maar

mundum aut in aliquam mentem aeternam figura membrisque corporis vacuum¹ cadere non potest?

[96] Onze deugd komt dichterbij de godheid.

Nihil aliud dicis nisi "Numquam vidi solem aut mundum beatum." Quid, mundum praeter hunc umquamne vidisti? Negabis. Cur igitur non sescenta milia esse mundorum, sed innumerabilia ausus es dicere? "Ratio docuit." Ergo hoc te ratio non docebit, cum praestantissima natura quaeratur eaque beata et aeterna, quae sola divina naturast, ut immortalitate vincamur ab ea natura, sic animi praestantia vinci, atque ut animi item corporis? Cur igitur, cum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus; ad similitudinem enim deorum propius accedebat humana virtus quam figura.

[97] Bestaat niet, wat we niet zien?

[An quicquam tam puerile dici potest (ut eundem locum diutius urgeam) quam, si ea genera beluarum, quae in rubro mari Indiave gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus, fluminibus existunt; quae negemus esse, quia numquam vidimus?]

Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo. Quid, canis nonne similis lupo (atque, ut Ennius, "simia² quam similis turpissima bestia nobis"); at mores in utroque dispares. Elephanto beluarum nulla prudentior; ad figuram quae vastior?

[98] Er is geen reden aan één gedaante vast te houden.

De bestiis loquor; quid, inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores et moribus [paribus] figura dissimilis?

Etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti, attende, quo serpat³. Tu enim sumebas⁴ nisi in hominis figura rationem inesse non posse; sumet alius nisi in terrestri, nisi in eo, qui natus sit, nisi in

¹ *vacuus + abl.*

zonder, vrij van

² *simia*

aap

³ *serpere 3*

kruipen, voortwoekeren

⁴ *sumere 3*

aannemen, bepalen

waarom kan dat, wat het ook is, niet of in die zon of in deze wereld of in een eeuwige geest zonder gestalte of lichaamsledematen terecht komen?

[96] Jij zegt alleen maar: "Ik heb nooit een gelukzalige zon of wereld gezien." Wel, heb jij ooit een wereld gezien behalve deze? Dat zul jij ontkennen. Waarom heb je het dan aangedurfd te zeggen, niet dat er 6000 werelden zijn, maar wel ontelbare? "Dat heeft de rede geleerd." Zal die rede jou dit niet leren, wanneer er een onderzoek gedaan wordt naar de meest uitmuntende natuur en dat nog wel een gelukzalige en eeuwige, die als enige goddelijk is, dat wij, zoals wij door deze natuur in onsterfelijkheid overtroffen worden, zo ook door de uitmuntendheid van geest van die natuur overwonnen worden en niet alleen door die van de geest maar ook die van het lichaam? Waarom zijn wij dus, daar wij in de overige aspecten minder zijn, wel in gedaante gelijk aan hen? Immers de menselijke deugd kwam dichterbij de gelijkenis met de goden dan de menselijke gedaante.

[97] [Of kan zo iets kinderlijks gezegd worden (om ditzelfde onderwerp nog langer geen rust te laten) als indien wij zeggen, dat die soorten wilde beesten, die in de Rode Zee of India ter wereld komen, niet bestaan? Maar toch, kunnen zelfs niet de meest nieuwsgierige mensen door navraag te doen zo veel zaken vernemen, als er zijn, die op het land, in de zee, in de moerassen, in de rivieren ontstaan. Moeten wij dus zeggen dat die dingen niet bestaan, omdat we ze nooit gezien hebben?] Hoezeer heeft de gelijkenis zelf, die jullie het meest behaagt, niets met de zaak te maken. Wel, lijkt een wolf niet op een hond (en zoals Ennius zegt: "Hoezeer lijkt een aap, een zeer lelijk beest, op ons."), maar het karakter in ieder van beide verschilt. Geen beest is verstandiger dan een olifant. Maar welk beest is qua gestalte omvangrijker?

[98] Ik spreek over beesten. Wel, hebben onder de mensen niet én zeer uiteenlopende gedaanten verschillende karakters en hebben gelijke karakters niet een verschillende vorm? Immers, Velleius, als wij éénmaal dit soort bewijs aannemen, let dan eens op, waarheen dat voortwoekert. Jij immers bepaalde dat slechts in de gedaante van een mens rede kon voorkomen; een ander zal bepalen dat het alleen in een aardse vorm, alleen in hem, die geboren

eo, qui adoleverit¹, nisi in eo, qui didicerit, nisi in eo, qui ex animo constet et corpore caduco² et infirmo, postremo nisi in homine atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis³, quid est, quod te forma una conturbet? His enim omnibus, quae proposui, adiunctis in homine rationem esse et mentem videbas; quibus detractis deum tamen nosse te dicis, modo⁴ liniamenta⁵ maneant. Hoc est non considerare, sed quasi sortiri⁶, quid loquere.

[99] Wat geen nut heeft, is overbodig.

Nisi forte ne hoc quidem adtendis non modo in homine, sed etiam in arbore, quicquid supervacuaneum sit aut usum non habeat, obstare. Quam molestum est uno digito⁷ plus habere; quid ita? Quia nec speciem nec usum alium quinque desiderant. Tuus autem deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus⁸, manibus, pedibus, feminibus⁹, cruribus¹⁰. Si ut immortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent, quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum, cor, pulmones, iecur: Haec enim sunt domicilia vitae; oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet.

[100] Het zien van de wereld leidt tot een voorstelling van de goden.

Et eos vituperabas¹¹, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, cum ipsum mundum, cum eius membra, caelum, terras, maria, cumque horum insignia, solem, lunam, stellasque vidissent, cumque temporum maturitates¹², mutationes, vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque naturam,

¹ <i>adolescere</i> 3, -olevi	opgroeien
² <i>caducus</i>	zwak
³ <i>obsistere</i> 3	zich verzetten
⁴ <i>modo + coni.</i>	mits
⁵ <i>liniamentum</i>	ontwerp
⁶ <i>sortiri</i>	loten
⁷ <i>digitus</i>	vinger
⁸ <i>poples, -litis</i>	onderbeen
⁹ <i>femen, feminis</i>	dijbeen
¹⁰ <i>crus, cruris n.</i>	onderbeen
¹¹ <i>vituperare</i>	berispen
¹² <i>maturitas, -tatis</i>	regelmatig verloop

is, alleen in hem die uit geest bestaat en een zwak en gammel lichaam, tenslotte in een mens en sterveling. Wel als jij je tegen dit alles verzet, wat is dan de reden, dat één gedaante jou verwacht? Jij zag, dat, als deze zaken, die ik voor ogen heb gesteld, toegevoegd waren, in de mens rede en verstand zat; jij zegt, dat jij de god toch kent, indien dat weggenomen is, mits het ontwerp maar blijft. Hier is geen sprake van overwegen, maar als het ware loten van wat je moet zeggen.

[99] Maar misschien merk je zelfs dit niet op, dat al wat overbodig is of geen nut heeft niet alleen in een mens maar zelfs in een boom in de weg staat. Hoe lastig is het één vinger te veel te hebben. Hoezo? Omdat vijf vingers noch qua uiterlijk noch qua nut nog één wensen. Jouw god echter heeft niet één vinger te veel, maar een hoofd, een nek, flanken, buik, rug, knieholtes, handen, voeten, dijbenen, onderbenen. Als het om onsterfelijk zijn gaat, wat hebben deze ledematen met het leven te maken, wat het uiterlijk zelf? De volgende zaken hebben er meer mee te maken: hersenen, hart, longen, lever. Dit zijn immers de verblijfplaatsen van het leven. In ieder geval heeft de houding van het gelaat niets te maken met de levenskracht.

[100] En jij berispte hen, die op grond van grootse en zeer beroemde werken, toen zij de wereld zelf, toen zij diens leden, de hemel, de aarde, de zeeën, en toen ze wat daarvan opviel, de zon, de maan en sterren gezien hadden en toen ze het regelmatige verloop van de tijden, de veranderingen en wisselingen hadden leren kennen, vermoed hadden dat er een of andere uitmuntende en uitstekende

quae haec effecisset, moveret, regeret, gubernaret. Qui etiam si aberrant¹ a coniectura², video tamen, quid sequantur: Tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere³? "Habebam" inquis "in animo insitam⁴ informationem⁵ quandam dei". Et barbati quidem⁶ Iovis, galeatae⁷ Minervae: Num igitur esse talis putas?

[101] Onbeschaafde volken wijden beesten vanwege hun nut.

Quanto melius haec vulgus imperitorum⁸, qui non membra solum hominis deo tribuant, sed usum etiam membrorum; dant enim arcum, sagittas, hastam, clipeum, fuscina⁹, fulmen, et si actiones, quae sint deorum, non vident, nihil agentem tamen deum non queunt¹⁰ cogitare. Ipsi, qui inridentur, Aegyptii nullam beluam nisi ob aliquam utilitatem¹¹, quam ex ea caperent, consecraverunt; velut¹² ibes¹³ maximam vim serpentium conficiunt, cum sint aves excelsae cruribus rigidis, corneo¹⁴ proceroque¹⁵ rostro¹⁶; avertunt pestem ab Aegypto, cum volucris¹⁷ anguis¹⁸ ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt, ex quo fit, ut illae nec morsu vivae noceant nec odore mortuae. Possum de ichneumonum¹⁹ utilitate, de crocodilorum, de faelium²⁰ dicere, sed nolo esse longus. Ita concludam tamen beluas a barbaris propter beneficium consecratas, vestrorum deorum non modo beneficium nullum extare²¹, sed ne factum quidem omnino.

¹ aberrare ab + *abl.* afdwalen van, zich vergissen qua

² coniectura vermoeden, gissing

³ suspicari vermoeden, veronderstellen

⁴ insitus aangeboren, ingeworteld

⁵ informatio voorstelling, begrip

⁶ et .. quidem .. en wel

⁷ galeatus met helm voorzien

⁸ imperitus onervaren

⁹ fuscina drietand

¹⁰ quire kunnen

¹¹ utilitas nut

¹² velut zo bijvoorbeeld

¹³ ibis, ibis ibis

¹⁴ corneus van hoorn

¹⁵ procerus lang

¹⁶ rostrum snavel

¹⁷ volucer, -cris, -cre vliegend

¹⁸ anguis *f.* slang

¹⁹ ichneumōn, onis *m* (Gr. leenw.) ichneumon (civetkat aan de N.-kust v. Afrika, ihb. inheems in Egypte).

²⁰ faeles *f.* kat

²¹ extare voorhanden zijn

natuur was, die dit tot stand gebracht had, die dit bewoog, mende en bestuurde. Ook als zij zich vergissen in deze gissing, zie ik toch wat zij volgen. Maar wat heb jij nou eigenlijk voor groot en uitnemend werk, dat tot stand gebracht schijnt door de goddelijke geest, zodat jij op grond daarvan vermoedt, dat er goden zijn? "Ik had", zei je, "in mijn geest een als het ware ingewortelde voorstelling van de god". En wel van een Iuppiter met baard, van een Minerva met helm. Je meent toch niet dat ze zo zijn?

[101] Hoeveel beter worden deze zaken door de massa onervaren lieden voorgesteld, die niet alleen de leden van een mens aan de god toekennen, maar ook het gebruik van die leden. Ze geven ze immers een boog, pijlen, lans, schild, drietand, bliksem en als ze de handelingen, die kenmerkend voor de goden zijn, niet zien, kunnen zij zich toch niet een god voorstellen, die niets doet. De Egyptenaren zelf, die bespot worden, hebben geen beest gewijd tenzij wegens een of ander nut, dat ze daarvan kregen; zo doden bijvoorbeeld ibissen een zeer grote menigte slangen, omdat het rijzige vogels zijn met stijve benen en een lange snavel van hoorn. Ze wenden de plaag af van Egypte, wanneer zij de gevleugelde slangen die vanuit de woestenij van Noord-Afrika door de Afrikaanse wind aangevoerd doden en eten, waardoor het gebeurt, dat zij noch met hun beet bij leven schaden noch door hun geur tijdens hun dood. Ik zou over het nut van de civetkatten, van de krokodillen en katten spreken, maar ik wil niet langdradig zijn. Zo zal ik het afronden: dieren evenwel zijn door onbeschaafde volken wegens hun weldaad gewijd, maar van jullie goden is niet alleen geen weldaad voorhanden, maar zelfs volstrekt geen enkele daad.

[102] Epicurus is als verwende jongens.

"Nihil habet" inquit "negotii." Profecto Epicurus quasi pueri delicati¹ nihil cessatione² melius existimat, at ipsi tamen pueri etiam, cum cessant³ exercitatione, aliqua ludicra⁴ delectantur⁵: Deum sic feriatum⁶ volumus cessatione torpere⁷, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit? Haec oratio non modo deos spoliat motu et actione divina, sed etiam homines inertis⁸ efficit, si quidem agens aliquid ne deus quidem esse beatus potest.

[103] Waar woont de god?

Verum sit sane⁹, ut vultis, deus effigies hominis et imago. Quod eius est domicilium, quae sedes, qui locus, quae deinde actio vitae? Quibus rebus, id quod vultis, beatus est? Utatur enim suis bonis oportet [et] fruatur, qui beatus futurus est. Nam locus quidem his etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua, superior aeri, aetheriis ignibus altissima ora reddatur; bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles¹⁰, aliae quasi ancipites¹¹ in utraque sede viventes, sunt quaedam etiam, quae igne nasci putentur, appareantque in ardentibus fornacibus¹² saepe volitantes.

[104] Elke entiteit heeft een verblijfplaats.

Quaero igitur, vester deus primum ubi habitat, deinde quae causa eum loco moveat, si modo movetur aliquando, post, cum hoc proprium sit animantium, ut aliquid adpetant, quod sit naturae

¹ delicatus	wellustig
² cessatio	rust
³ cessare	ophouden met
⁴ ludicrus, -cra, -crum	vermakelijk
⁵ delectare	verblijden
⁶ feriatum	feestvierend, vrij van werk
⁷ torpere 2	traag, verstijfd zijn
⁸ iners, inertis	traag
⁹ sane	tenminste, voor mijn part
¹⁰ aquatilis	in het water levend
¹¹ anceps, -cipitis	ambigu, amfibie
¹² fornax	schoorsteen, oven

[102] Hij zegt: "Hij heeft geen taak." Inderdaad meent Epicurus evenals verwende jongens, dat niets beter is dan rust, maar toch worden ook jongens zelf ook verblijd met enige gemakkelijke dingen, wanneer ze ophouden met training. Willen wij dat de god zo vrij van werk door rust traag is, dat wij bang zijn, als hij zich beweegt, dat hij niet gelukkig kan zijn? Deze uitspraak berooft niet alleen de goden van beweging en goddelijke handeling, maar maakt ook de mensen traag, als tenminste zelfs niet de god, indien hij iets doet, gelukkig kan zijn.

[103] Voor mijn part is de god, zoals jullie willen, een afspiegeling en beeld van de mens. Wat is dan zijn woonplaats, wat zijn verblijfplaats, wat zijn plek, wat vervolgens zijn levensstijl? Waardoor –en dat is toch wat jullie willen?– is hij gelukkig? Wie bestemd is gelukkig te zijn, gebruikt en geniet van –dat kan niet anders– zijn eigen goederen. Want zonder twijfel hebben ook deze entiteiten, die zonder geest zijn, ieder afzonderlijk hun eigen plaats: zo heeft de aarde de laagste positie, wordt deze overstroomd door water en krijgt de lucht een laag boven zich, die de hoogste is, van hemelse vuren; van de wilde beesten echter zijn sommige landdieren, andere waterdieren, weer andere amfibieën, die in beide omgevingen leven en er zijn ook sommige, van wie men gelooft dat ze uit vuur ontstaan en dikwijls vliegend in brandende ovens verschijnen.

[104] Dus vraag ik, op de eerste plaats, waar jullie god woont, vervolgens welke reden hem van zijn plaats beweegt, als hij tenminste ooit bewogen wordt, daarna aangezien dit toch eigen is aan levende wezens, dat ze iets nastreven, dat geschikt is voor hun natuur, wat de god nastreeft, kortom,

accommodatum, deus quid appetat, ad quam denique rem motu mentis ac rationis utatur, postremo quo modo beatus sit, quo modo aeternus. Quicquid enim horum attigeris ulcus¹ est: ita male instituta ratio² exitum³ reperire non potest.

[105] Geestelijke waarneming van de god onbeduidend?

Sic enim dicebas speciem dei percipi⁴ cogitatione, non sensu nec esse in ea ullam soliditatem⁵ neque eandem ad numerum⁶ permanere eamque esse eius visionem, ut similitudine et transitione⁷ cernatur, neque deficiat⁸ umquam ex infinitis corporibus similium accessio⁹, ex eoque fieri, ut in haec intenta¹⁰ mens nostra beatam illam naturam et sempiternam putet. Hoc, per ipsos deos, de quibus loquimur, quale tandem est? Nam si tantum modo¹¹ ad cogitationem valent nec habent ullam soliditatem nec eminentiam¹², quid interest, utrum de hippocentauro an de deo cogitemus; omnem enim talem conformationem¹³ animi ceteri philosophi motum inanem¹⁴ vocant, vos autem adventum in animos et introitum imaginum dicitis.

[106] De herhaalde verschijning van de god prikkelt.

Ut igitur, Ti. Gracchum cum videor contionantem¹⁵ in Capitolio videre de M. Octavio deferentem sitellam¹⁶, tum eum motum animi dico esse inanem, tu autem et Gracchi et Octavi imagines remanere, quae, in Capitolium cum pervenerim, tum ad animum meum

¹ ulcus, ulceris	zweer, teer punt, wond
² ratio	bewijs, theorie
³ exitus 4	conclusie
⁴ percipere 5	in zich opnemen, waarnemen, vatten
⁵ soliditas	dichtheid, stevigheid, duurzaamheid
⁶ ad numerum	voltallig
⁷ transitio	het voorbijgaan
⁸ deficere 5	tekort schieten
⁹ accessio	toename
¹⁰ intentus in + acc.	gericht op
¹¹ tantummodo	slechts
¹² eminentia	voortreffelijkheid
¹³ conformatio animi	voorstelling, begrip
¹⁴ inanis	ijdel, niets betekenend
¹⁵ contionari	in het openbaar spreken
¹⁶ sitellam deferre de+ abl.	laten stemmen over

waarvoor hij de beweging van zijn geest en rede gebruikt, tenslotte, hoe hij gelukkig is, hoe eeuwig. Al wat je hiervan wel zult bespreken, is een teer punt: zo kan een slecht opgestelde theorie niet tot een uitkomst komen.

[105] Zo immers zei jij, dat het voorkomen van de god door denken waargenomen kan worden, niet door een zintuigelijke waarneming en dat dat voorkomen niet in enige duurzame substantie zit en dat het ook niet voltallig blijft en dat het zien daarvan dit is, dat het het door gelijkenis en in het voorbijgaan gezien wordt en dat er nooit een einde komt aan de komst van wat er op lijkt, doordat er onbeperkt atomen zijn en dat het daardoor gebeurt, dat onze geest, terwijl die daarmee bezig is, meent dat die natuur gelukzalig en eeuwig is. Maar bij de goden zelf, over wie wij spreken, wat voor iets is dat eigenlijk? Want als zij slechts enige invloed hebben op het denken en geen duurzaamheid hebben en geen voortreffelijkheid, wat maakt het dan uit of wij over een hippocentaurus of over een god nadenken? Immers, iedere zulke voorstelling wordt door de overige filosofen een onbeduidende beweging genoemd, maar jullie zeggen dat het de komst en het binnentreden van beelden in jullie geest is.

[106] Bij voorbeeld, ik zeg op dat moment, wanneer ik denk Tiberius Gracchus te zien spreken in het openbaar op het Capitool, terwijl hij over Marcus Octavius laat stemmen, dat die geestesactiviteit niets te betekenen heeft, maar jij zegt dat de beelden van én Gracchus én Octavius nog bestaan, zodat ze, wanneer ik op het Capitool ben gekomen, dan weer in mijn geest terugkeren – dat dit zelfde gebeurt

referantur – hoc idem fieri in deo, cuius crebra¹ facie pellantur animi, ex quo esse beati atque aeterni intellegantur.

[107] Waarom worden beelden van anderen dan goden afgewezen?

Fac imagines esse, quibus pulsantur² animi: Species dumtaxat³ obicitur quaedam; num etiam cur ea beata sit, cur aeterna?

Quae autem istae imagines vestrae aut unde? A Democrito omnino haec licentia; sed et ille reprehensus a multis est, nec vos exitum reperitis, totaque res vacillat⁴ et claudicat⁵. Nam quid est, quod minus probari⁶ possit quam omnium in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis – nec ea forma, qua illi fuerant: Quo modo illi ergo? Et quorum imagines: Orpheum poetam docet Aristoteles numquam fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse Cercopis; at Orpheus, id est imago eius, ut vos vultis, in animum meum saepe incurrit.

[108] Beelden komen ongeroepen.

Quid, quod eiusdem hominis in meum aliae, aliae in tuum; quid, quod earum rerum, quae numquam omnino fuerunt neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut Chimaerae; quid, quod hominum, locorum, urbium earum, quas numquam vidimus; quid, quod, simul ac⁷ mihi collibitum est⁸, praesto⁹ est imago; quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae. Tota res, Vellei, nugatoria¹⁰ est. Vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis¹¹: Tanta est inpunitas garriendi¹². At quam licenter.

¹ creber, crebra, crebrum talrijk
² pulsare prikkelen
³ dumtaxat in ieder geval, slechts
⁴ vacillare wankel zijn
⁵ claudicare mank gaan
⁶ probare aanvaarden
⁷ simulac zodra als
⁸ mihi collibet het bevalt mij
⁹ praesto aanwezig
¹⁰ nugatorius onzinnig
¹¹ inculcare instampen, inprenten
¹² garrire kletsen

bij een god, door wiens talrijke gelaat onze geesten geprikkeld worden, zodat we op grond daarvan begrijpen dat ze gelukkig en eeuwig zijn.

[107] Stel dat er beelden zijn, waardoor de geesten geprikkeld worden. Er doet zich slechts een zeker beeld voor. Dat is toch niet ook reden dat die gelukkig is dat die eeuwig is? Deze willekeur stamt volstrekt van Democritus, maar ook hij is door velen gegispit en jullie vinden geen oplossing en heel de zaak is wankel en gaat mank. Want wat is er dat men minder kan accepteren dan dat de beelden van allen in mij terecht komen, van Homeros, Archilochos, Romulus, Numa, Pythagoras, Plato – en niet in die gedaante, die zij hadden? Hoe komen die dus in mij terecht? Van wie zijn die beelden? Aristoteles zet uiteen dat de dichter Orpheus nooit bestaan heeft en de Pythagoreeërs zeggen dat dat Orphisch lied van een zekere Cercops¹ is geweest, maar Orpheus, dat wil zeggen zijn beeld, zoals jullie willen, komt dikwijls in mijn geest op.

[108] Wat te zeggen van het feit, dat van dezelfde mens sommige beelden opkomen bij mij, andere bij jou, dat van dezelfde zaken, die absoluut nooit bestaan hebben en ook niet hebben kunnen bestaan, zoals van de Scylla en zoals van de Chimaera, beelden bij mij opkomen en de beelden van die mensen, plaatsen, steden, die wij nooit gezien hebben? Wat te zeggen van het feit, dat, zodra het mij belijfd heeft, het beeld aanwezig is, dat ook beelden ongeroepen komen, wanneer je slaapt. De hele kwestie, Velleius, is onzin. Jullie prenten niet alleen beelden in jullie ogen in, maar ook in jullie geesten. Zo groot is de schaamteloosheid van gezwets. Maar van wat voor een teugelloos gezwets.

¹ een van de oudste Orphische dichters, een Pythagoreeër

[109] Als er iets sterfelijks is, is er dan ook iets onsterfelijks?

"Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur." Puderet me dicere non intellegere, si vos ipsi intellegeretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas continenter imagines ferri, aut si continenter, quo modo aeterne? "Innumerabilitas" inquit "suppeditat atomorum." Num eadem ergo ista faciet, ut sint omnia sempiterna? Confugis ad aequilibritatem¹ (sic enim isonomian, si placet, appellemus) et ais, quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales, et quoniam nascuntur in terra, nascantur in aqua. "Et quia sunt, quae interimant, sint, quae conservent." Sint sane, sed ea conservent, quae sunt; deos istos esse non sentio.

[110] Geluk veronderstelt deugd.

Omnis tamen ista rerum effigies ex individuus² quo modo corporibus oritur? Quae etiam si essent, quae nulla sunt, pellere sepe et agitari inter se concursu fortasse possent, formare, figurare³, colorare, animare non possent. Nullo igitur modo immortalem deum efficitis. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo; virtus autem actiosa⁴; et deus vester nihil agens; expers⁵ virtutis igitur; ita ne beatus quidem.

[111] Zijn alle genietingen ook fysiek?

Quae ergo vita? "Suppeditatio⁶" inquis "bonorum nullo malorum interventu." Quorum tandem bonorum? Voluptatum credo, nempe⁷ ad corpus pertinentium; nullam enim novistis nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus animi voluptatem. Non arbitror te velle similem esse Epicureorum reliquorum, quos pudeat⁸ quarundam Epicuri vocum, quibus ille testatur se ne intellegere

¹ aequilibritas	evenwicht
² individuus	ondeelbaar
³ figurare	vormen, modelleren
⁴ actiosus	energiek, actief
⁵ expers + gen.	verstoken van
⁶ suppeditatio	overvloed
⁷ nempe	zeker, stellig
⁸ me pudet + gen.	ik schaam me voor

[109] “Herhaaldelijk vindt er een passage plaats van een stroom voorstellingen, zodat één voorstelling gezien wordt die tot stand komt uit die vele.” Ik zou me schamen te zeggen het niet te begrijpen, als jullie het zelf, die dat verdedigen, zouden begrijpen. Hoe bewijs je immers dat beelden continu op weg zijn, of als dat zo is, hoe ze dat eeuwig doen? Hij zegt: “Er zijn ontelbaar veel atomen voor handen.” Dan zal toch niet diezelfde hoeveelheid ervoor zorgen, dat zij allemaal eeuwig zijn?” Je neemt je toevlucht tot het evenwicht (laten we zo immers de ‘isonomia’ – gelijkberechtiging- noemen) en je zegt, dat er een onsterfelijke entiteit moet zijn, omdat er een sterfelijke is. Zo zullen er, omdat er sterfelijke mensen zijn, wel sommige mensen onsterfelijk zijn, en omdat er op het land geboren worden, zullen er wel op het water geboren worden. “En omdat er zijn, die doden, zullen er wel zijn, die in leven houden.” Ok, laten die er zijn, maar dan zullen ze wel dat in stand houden, wat er is. Maar ik bemerk niet dat die goden bestaan.

[110] Hoe evenwel ontstaat ieder van die beelden van voorwerpen uit atomen? Als die atomen, die niet bestaan, er ook zouden zijn, dan zouden die dikwijls elkaar voortduwen en voortgeduwd worden door botsingen onderling, maar ze zouden niet kunnen vormen, modelleren, kleur geven, bezielen. Jullie maken dus absoluut geen onsterfelijke god. Laten we nu kijken naar de gelukzalige. Zonder deugd is hij dat zeker absoluut niet. Deugd is echter vol handelen en jullie god is er een die niets doet. Hij is dus zonder deugd. Zo is hij volstrekt niet gelukzalig.

[111] Wat voor leven is dat dus? Jij zegt: “Een overvloed aan goede zaken zonder enige tussenkomst van wat slecht is.” Van wat voor goede zaken dan wel? Van genietingen denk ik, die in ieder geval betrekking hebben op het lichaam. Jullie kennen immers alleen geestelijk genot, dat afkomstig is van het lichaam en weer betrekking heeft op het lichaam. Ik denk niet dat jij wilt lijken op de rest van de Epicureeërs, die zich schamen voor bepaalde uitspraken van Epicurus, waarmee hij verzekert, dat hij zich zelfs niet van enig goed

quidem ullum bonum, quod sit seiunctum¹ a delicatis² et obscenis³ voluptatibus; quas quidem non erubescens persequitur omnis nominatim.⁴

[112] De god kan minder genieten dan de mens?

Quem cibum igitur aut quas potiones aut quas vocum⁵ aut florum varietates aut quos tactus, quos odores adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus? Ac poetae quidem nectar, ambrosiam epulas comparant et aut Iuventatem aut Ganymedem pocula⁶ ministrantem⁷, tu autem, Epicure, quid facies? Neque enim, unde habeat ista deus tuus, video, nec quo modo utatur. Locupletior⁸ igitur hominum natura ad beate vivendum est quam deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum.

[113] Die genietingen van Epicurus waren niet te onderschatten.

At has levioris ducis⁹ voluptates, quibus quasi titillatio¹⁰ (Epicuri enim hoc verbum est) adhibetur sensibus. Quo usque¹¹ ludis¹²? Nam etiam Philo noster ferre non poterat aspernari¹³ Epicureos mollis et delicatas voluptates. Summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias is ipsis verbis, quibus erant scriptae. Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae, multa inpudentiora recitabat; accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri¹⁴, neque id semel dicit, sed saepius. Adnuere te video, nota enim tibi sunt; proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad

¹ seiunctus	gescheiden
² delicatus	verwijfd, frivool, wellustig
³ obscenus	aanstootgevend
⁴ nominatim	uitdrukkelijk, met name
⁵ vox	toon
⁶ poculum	bokaal
⁷ ministrare	toedienen
⁸ locuples	rijk
⁹ ducere	vinden
¹⁰ titillatio	verleiding, bekoring, gekietel
¹¹ quo usque	hoe lang
¹² ludere	schertsen
¹³ aspernari	verachten
¹⁴ metiri	meten, beoordelen

een voorstelling maakt, dat gescheiden is van frivole en aanstootgevende genietingen; al deze genietingen zit hij uitdrukkelijk na zonder te blozen.

[112] Welk eten dus of welke drankjes of welke bontheid aan tonen en bloemen of welke aanrakingen, welke geuren zul je op de goden toepassen om hen te overgieten met genietingen? En dichters in ieder geval verschaffen nectar en ambrozijn als maaltijden en hetzij Jeugd hetzij Ganymedes laten ze opdraven om de bekers in te schenken. Maar wat zul jij doen, Epicurus? Niet zie ik immers waar jouw god dat vandaan zal halen en niet hoe hij die zal gebruiken. Dus is het wezen van de mensen rijker ten aan aanzien van het gelukkig leven dan dat van de goden, omdat de mens meer soorten genietingen gebruikt.

[113] Maar jij vindt deze genietingen, waarmee als het ware onze zinnen (dit is immers een uitspraak van Epicurus) gekieteld worden, te onbeduidend. Waar houden je grappen op? Want ook onze Philo kon het niet aan de zachte en schaamteloze Epicureeïsche genietingen te min te vinden. Uit het diepst van zijn geheugen meldt hij zeer veel meningen van Epicurus juist in die woorden, waarin ze geschreven staan. Maar van Metrodorus, die Epicurus collega in wijsheid is, leest hij veel onbeschaamdere uitspraken voor. Metrodorus beschuldigt immers Timocrates, zijn broer, omdat hij aarzelt alles, wat betrekking heeft op een gelukkig leven, met de maag te beoordelen en dit zegt hij niet eenmaal, maar vaker. Ik zie jou ja knikken, want het is je bekend. Ik zou boeken tevoorschijn halen, als je het zou ontkennen.

voluptatem omnia referantur (alia est ea quaestio), sed doceo deos vestros esse voluptatis expertes¹, ita vestro iudicio ne beatos quidem.

[114] De god moet bang bang zijn te sterven.

"At dolore vacant²." Satin est id ad illam abundantem³ bonis vitam beatissimam? "Cogitat" inquit "adsidue beatum esse se; habet enim nihil aliud, quod agitet⁴ in mente." Conprehende igitur animo et propone ante oculos deum nihil aliud in omni aeternitate nisi "Mihi pulchre est" et "Ego beatus sum" cogitantem. Nec tamen video, quo modo non vereatur iste deus beatus, ne intereat, cum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque atomorum incursione sempiterna, cumque ex ipso imagines semper affluent. Ita nec beatus est vester deus nec aeternus.

[115] Epicurus heeft de godsdienst uit de wereld geholpen.

"At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos libros scripsit Epicurus." At quo modo in his loquitur, ut [Ti.] Coruncanium⁵ aut P. Scaevolam pontifices maximos te audire dicas, non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem nec manibus ut Xerses, sed rationibus deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, cum dei non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant?

[116] Aan de Epicureeïsche god is geen vroomheid verschuldigd.

"At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam elicere sapientem." An quicquam eximium potest esse in ea natura, quae sua voluptate laetans⁶ nihil nec actura sit umquam neque agat neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis, aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas iustitia adversum deos;

¹ *expers + gen.*

zonder

² *vacare + abl.*

zijn zonder

³ *abundare + abl.*

overlopen van

⁴ *agitare*

beoefenen

⁵ *Tiberius Coruncanus (overleden in 241 v.Chr) was een Romeins consul. Hij was van 254 of 253 v.Chr tot zijn dood de eerste plebejische pontifex maximus en gaf mogelijk als eerste privaatrechtelijke adviezen in het publiek.*

⁶ *laetari*

zich verheugen, blij zijn

En niet keur ik het nu af, omdat alles in verband gebracht wordt met genot (dat is een andere kwestie), maar ik beweer dat jullie goden zonder genot zijn, dat zij zo volgens jullie oordeel zelfs niet gelukkig zijn.

[114] “Maar ze kennen geen verdriet.” Is dit voldoende voor dat zeer gelukkige leven, dat overloopt van goede zaken? Ze zeggen: “Hij denkt dat hij continu gelukkig is; want hij heeft niets anders om in zijn geest te doen.” Bevat het dus in je geest en stel het je voor ogen dat de god niets anders denkt in heel de eeuwigheid behalve “Het gaat goed met mij.” en “Ik ben gelukkig.” Ik zie evenwel niet, hoe die gelukzalige god niet bang is te sterven, omdat hij zonder enige onderbreking bestookt wordt en door een eeuwige aanval van atomen wordt voortgedreven en omdat er altijd beelden van hemzelf afstromen. Zo is jullie god noch gelukkig noch eeuwig.

[115] “Maar Epicurus heeft ook boeken geschreven over de vroomheid, over de plichtsgevoel jegens de goden.” Maar op zo’n wijze spreekt hij in deze boeken, dat je zegt dat jij Tiberius Coruncanius of Publius Scaevola, pontifex maximus, hoort en niet die man, die heel de godsdienst compleet uit de wereld heeft geholpen en niet met zijn handen zoals Xerxes, maar met redematies de tempels en altaren van de onsterfelijke goden heeft vernietigd.

Wat is immers de reden, dat je zegt dat de goden door de mensen vereerd moeten worden, omdat de goden niet alleen geen zorg voor de mensen hebben, maar ook helemaal voor niets zorgen en niets doen?

[116] “Maar zij hebben een, zeg maar, uitmuntend en uitnemende natuur, zodat die zelf op zich wie wijs is, moet verlokken om die natuur te vereren.” Of kan er iets uitmuntends zitten in die natuur, die blij met haar eigen genot én nooit iets zal doen én nooit doet én nooit zal doen? Wat voor vroomheid is er verder aan hem verschuldigd, van wie je niets hebt verkregen, of wat kan überhaupt aan hem verschuldigd zijn, die geen enkele verdienste heeft? Want plichtsbesef is rechtvaardigheid jegens de goden. Wat voor rol speelt

cum quibus quid potest nobis esse iuris, cum homini nulla cum deo sit communitas¹? Sanctitas² autem est scientia colendorum deorum; qui quam ob rem colendi sint, non intellego nullo nec accepto ab his nec sperato bono.

[117] Alleen iets uitmuntends verdient verering.

Quid est autem, quod deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videmus?

Nam superstitione, quod gloriari³ soletis, facile est liberare, cum sustuleris omnem vim deorum. Nisi forte Diagoram⁴ aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse; ego ne Protagoram quidem, cui neutrum licuerit, nec esse deos nec non esse. Horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis⁵ deorum, sed etiam religionem, quae deorum cultu pio continetur⁶.

[118] Is het concept god verzonnen?

Quid i, qui dixerunt totam de dis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus rei publicae causa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid Prodicus⁷ Cius, qui ea, quae prodessent hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit?

[119] Is iemand als Euhemerus wel godsdienstig?

Quid, qui aut fortis aut claros aut potentis viros tradunt post mortem ad deos pervenisse eosque esse ipsos, quos nos colere, precari

¹ communitas gemeenschap

² sanctitas vroomheid

³ gloriari pochen

⁴ *Diagoras de Atheïst van Melos was een Griekse dichter uit de 5e eeuw voor Christus. Hij werd atheïst wegens een groot onrecht dat de goden ongestraft lieten; daarbij ging het waarschijnlijk om de gewelddadige bezetting van Melos door de Atheners in 416 v.C.. Hij sprak zich uit tegen de orthodoxe religie, en bekritiseerde de mysteriën van Eleusis.*

⁵ inanis ijdel

⁶ contineri + abl. berusten op

⁷ *Prodicus (Grieks: Πρόδικος, Pródikos) van Keos (° ca. 465 – † ca. 400 v.Chr.) was een der bekendste Griekse sofisten.*

het recht in onze relatie met de goden, terwijl toch de mens niets van doen heeft met de god. Vroomheid is kennis op het gebied van het vereren van de goden. Waarom die vereerd moeten worden, begrijp ik niet, omdat niets goeds of ontvangen of verbeid is van kant van de goden.

[117] Wat is de reden om de goden te vereren uit bewondering voor die natuur van hen, waarin wij niets uitnemends zien? Het is namelijk makkelijk om mensen van bijgeloof te bevrijden, iets waarop jullie je plegen te laten voorstaan, wanneer je geheel de kracht van de goden uit de weg hebt geruimd. Maar misschien meen je wel dat Diagoras en Theodorus bijgelovig hebben kunnen zijn, omdat zij beweerden dat er absoluut geen goden zijn. Ik meen dat zelfs niet Protagoras dat heeft kunnen zijn, in wiens ogen geen van beide mogelijk is geweest, namelijk noch dat er goden zijn noch dat er geen goden zijn. De meningen van al dezen helpen niet alleen bijgeloof, waarin ongefundeerde angst voor de goden zit, uit de wereld, maar ook godsdienstigheid, die berust op vrome verering van de goden.

[118] Wel, hebben die lieden, die gezegd hebben dat die hele opvatting over de onsterfelijke goden door wijze mensen verzonnen is omwille van de staat, opdat godsdienstig besef hen plichtbewust zou maken, die daartoe niet gebracht konden worden door verstand, niet heel de godsdienstigheid volledig weggenomen? Wel, wat voor godsdienstigheid heeft uiteindelijk Prodicus van Keos achtergelaten, die zei, dat die zaken, die voor het leven van de mensen voordelig waren, tot de goden gerekend waren?

[119] Wel, die lieden, die overleveren, dat of dappere, of beroemde, of machtige mannen na hun dood bij de goden zijn gekomen en dat het juist die zijn, die wij gewoon zijn te eren, te aanbidden, te

venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? Quae ratio maxime tractata ab Euhemero¹ est, quem noster et interpretatus² est et secutus praeter ceteros Ennius³; ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demonstrantur deorum; utrum igitur hic confirmasse videtur religionem an penitus totam sustulisse? Omitto Eleusinem⁴ sanctam illam et augustam, "Ubi initiantur⁵ gentes orarum⁶ ultimae"⁷, praetereo Samothraciam⁸ eaque, quae Lemni⁹ "Nocturno aditu occulta coluntur silvestribus saepibus¹⁰ densa¹¹¹²; quibus explicatis ad rationemque revocatis rerum magis natura cognoscitur quam deorum.

[120] Dwaze ideeën van Democritus.

Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos inrigavit, nutare¹³ videtur in natura deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate¹⁴ rerum, tum principia¹⁵ mentis, quae sunt in eodem universo, deos esse dicit, tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis solent vel nocere, tum ingentes quasdam imagines tantasque,

¹ Euhemerus (Oudgrieks: Εὐήμερος) was rond 316 v. Chr. een Griekse mythograaf (een samensteller van mythen) aan het hof van Cassander, de koning van Macedonië. De geboorteplaats van Euhemerus wordt betwist, Messina in Sicilië en Messene in de Peloponnesos komen als waarschijnlijkst in aanmerking; de andere mogelijkheden zijn Chios en Tegea. Euhemerus is voornamelijk bekend vanwege zijn gerationaliseerde denkmethode, het zogenaamde euhemerisme. Goden die in mythen voorkomen, waren oorspronkelijk (bijzondere) mensen. Mythen worden aldus opgevat als een weerspiegeling van historische gebeurtenissen die door mondelinge overlevering en culturele opvattingen uiteindelijk de vorm van een mythe hebben gekregen.

² interpretari vertalen

³ Ennius was afkomstig uit Salento (Zuid-Italië), waar behalve Grieks ook Oskisch werd gesproken. Volgens een getuigenis van Aulus Gellius beheerste hij, naast het Latijn, ook deze beide talen. Door toedoen van Cato de Oudere kwam Ennius in Rome terecht, waar hij Grieks en Latijns onderricht gaf. Na enkele jaren in armoede te hebben geleefd, genoot hij de bescherming van voornamen families, zoals de Scipiones, en hij verkreeg het Romeinse burgerrecht in 184. Ennius was de oom van de tragediedichter Pacuvius.

⁴ Eleusis (Ἐλευσίς), een van de oudste steden van Attica, beroemd wegens zijn heiligdom der mysteriën, gelegen 22 km ten noordwesten van Athene.

⁵ initiare inwijden

⁶ ora rand (van de wereld)

⁷ onbekende bron

⁸ Samothracia: Grieks eiland in het Noorden van de Egeïsche zee; hier was het heiligdom van de 'Grote Goden' met en eigen cultus, waarin je ingewijd kon worden.

⁹ Lemnus, eiland in het noorden van de Egeïsche zee.

¹⁰ saepes omheining

¹¹ densus dicht

¹² Waarschijnlijk van de Philoctetes van Attius.

¹³ nutare wankelen, weifelen

¹⁴ universitas het geheel

¹⁵ principium beginsel, element, principe

vereren, zijn die lieden niet verstoken van alle vormen van godsdienstigheid? Deze opvatting is met name door Euhemerus gebruikt, die naast anderen door Ennius én is vertaald én is gevolgd. Door Euhemerus echter worden én sterfgevallen én begrafenissen van goden voorgesteld. Schijnt hij dus godsdienstigheid bevestigd te hebben of in haar geheel weggenomen te hebben? Ik laat dat heilige en verheven Eleusis achterwege, "Waar volkeren van de randen van de wereld worden ingewijd", ik ga voorbij aan Samothracia en aan die plek, die op Lemnus "Door nachtelijke bezoeken in het geheim dicht bezet met omheinende bossen vereerd worden". Wanneer die cultussen uiteengezet zijn en onderworpen zijn aan de rede, kent men meer de natuur van de wereld dan van de goden.

[120] In ieder geval heb ik de indruk dat ook Democritus, die met name een groot man is, met wiens bronnen Epicurus zijn tuintjes heeft besproeid, twijfelde op het gebied van de natuur van de goden. Nu eens meent hij immers dat beelden voorzien van goddelijkheid in het geheel van de wereld zitten, dan weer zegt hij dat de principes van de geest, die in hetzelfde universum zitten, goden zijn, dan weer spreekt hij van bezielde beelden, die hetzij voor ons voordelig plegen te zijn of ons plegen te schaden, dan weer van een soort geweldige

ut universum mundum complectantur extrinsecus¹, quae quidem omnia sunt patria² Democriti quam Democrito digniora;

[121] Zonder godheid is er geen liefde.

quis enim istas imagines comprehendere animo potest, quis admirari, quis aut cultu aut religione dignas iudicare?

Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus³ religionem, cum dis immortalibus et opem et gratiam sustulit. Cum enim optimam et praestantissimam naturam dei dicat esse, negat idem esse in deo gratiam: Tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. Quid enim melius aut quid praestantius bonitate et beneficentia; qua cum carere deum vultis, neminem deo, nec deum nec hominem carum, neminem ab eo amari, neminem diligi vultis: ita fit, ut non modo homines a deis, sed ipsi dei inter se ab aliis alii neglegantur. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur: Censent autem sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos; nihil est enim virtute amabilius, quam qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur.

[122] Is er geen aangeboren liefde?

Vos autem quid mali datis, cum <in> inbecillitate gratificationem et benivolentiam ponitis⁴. Ut enim omittam vim et naturam deorum, ne homines quidem censetis, nisi inbecilli essent, futuros beneficos et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis⁵ inter bonos? Carum ipsum verbum est amoris, ex quo amicitiae nomen est ductum; quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quem diligemus, non erit ista amicitia, sed mercatura⁶ quaedam utilitatum suarum. Prata et arva et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex is capiuntur, hominum caritas et amicitia gratuita est; quanto igitur magis deorum, qui nulla re egentes et inter se diligunt et hominibus consulunt. Quod ni ita sit, quid veneramur, quid precamur deos, cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt,

¹ extrinsecus van buitenaf

² *Democritus stamde uit Abdera, Thracië. Deze stad stond voor dwaasheid.*

³ radicitus adv. met wortel en al

⁴ ponere in + abl. beschouwen als

⁵ naturalis aangeboren

⁶ mercatura handel

beelden, die zo groot zijn, dat ze de hele wereld van buitenaf omarmen, verklaringen die in ieder geval allemaal waardiger aan Democritus' vaderland zijn dan aan Democritus.

[121] Wie kan immers die beelden in zijn geest bevatten, wie kan ze bewonderen, wie kan ze of verering of vroomheid waardig achten? Epicurus heeft echter het godsdienstig besef met wortel en al uit de geest van de mensen getrokken, toen hij aan de onsterfelijke goden en het geven van hulp en het verlenen van gunst had ontnomen. Hoewel hij immers zegt, dat de natuur van de god de beste en voortreffelijkste is, zegt hij ook dat er in de god geen welwillendheid zit. Hij neemt dat weg, wat het meest de beste en voortreffelijkste natuur kenmerkt. Wat is immers beter of wat voortreffelijker dan goedheid en liefdadigheid? En wanneer jullie willen dat de god die mist, dan willen jullie dat niemand, noch een god noch een mens, aan de god geliefd is, dat niemand door de god bemind wordt, dat niemand als dierbaar beschouwd wordt. Zo gebeurt het dat niet alleen de mensen door de goden, maar de goden zelf onderling door elkaar verwaarloosd worden. Hoeveel beter is de mening van de Stoïci, die door jullie gelaakt worden. Zij menen echter dat wijzen zelfs met wijzen, die ze niet kennen, bevriend zijn. Niets is immers beminnelijker dan deugd. Wie die heeft verworven, zal waar hij ook ter wereld zal zijn, door ons bemind worden.

[122] Wat voor kwaad veroorzaken jullie echter, wanneer jullie dienst en welwillendheid als zwakheid beschouwen. Om immers niet van de kracht en de natuur der goden te spreken, denken jullie dat zelfs niet de mensen, tenzij ze zwak zouden zijn, vriendelijk en welwillend zouden zijn? Is er geen aangeboren liefde tussen goede mensen? Is de term 'amor' (liefde) zelf geliefd, waarvan de term 'amicitia' (vriendschap) is afgeleid? Maar als wij dat zullen herleiden tot ons voordeel en niet tot die van hem, die we zullen beminnen, dan zal dat niet vriendschap zijn, maar een soort handel in de eigen voordelen. Weides en landerijen en kuddes vee worden zo bemind, omdat men voordeel van hen krijgt, maar van mensen is de liefde en vriendschap gratis. Hoeveel dus meer die van de goden, die zonder gebrek aan enige zaak én elkaar beminnen én voor de mensen zorgen. Maar als dat niet zo is, waarom aanbidden wij dan de goden, waarom bidden wij tot de goden, waarom staan de priesters aan het hoofd van de offers, waarom vogelwichelaars aan het

quid optamus a deis immortalibus, quid vovemus? "At etiam liber est Epicuri de sanctitate."

[123] Volgens Epicurus zijn er geen goden.

Ludimur¹ ab homine non tam faceto² quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas, si dii humana non curant, quae autem animans natura nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri, quaeque is de deis immortalibus dixerit invidiae detestandae³ gratia dixisse; neque enim tam desipiens⁴ fuisset, ut homunculi similem deum fingeret, liniamentis⁵ dumtaxat⁶ extremis, non habitu⁷ solido⁸, membris hominis praeditum omnibus usu membrorum ne minimo quidem, exilem⁹ quendam atque perlucidum¹⁰, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem. Quae natura primum nulla esse potest, idque videns Epicurus re tollit, oratione relinquit deos;

[124] Weg met een liefdeloze god.

deinde si maxime talis est deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur, valeat — quid enim dicam "propitius sit"; esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in inbecillitate est et gratia et caritas."

¹ ludere 3	bespotten, om de tuin leiden
² facetus	elegant, geestig
³ detestari	(onderaan roeping van de goden) verwensen, afwijzen
⁴ desipiens	dwaas
⁵ liniamentum	contouren, ontwerp
⁶ dumtaxat	enkel, slechts
⁷ habitus	gestalte
⁸ solidus	massief, volledig, wezenlijk
⁹ exilis	mager, tenger, inhoudsloos, krachteloos
¹⁰ perlucidus	doorzichtig

het hoofd van de auspiciën, waarom stellen we eisen aan de onsterfelijke goden, waarom doen we geloften? “Maar er is ook een boek van Epicurus over heiligheid.”

[123] Wij worden om de tuin geleid door de man, die niet zo zeer grappig is als wel niet gehinderd wordt om te schrijven wat hij wil. Welke vroomheid immers kan er zijn, als de goden niet voor menselijke aangelegenheden zorgen, welke bezielde natuur kan er zijn, als die voor niets zorgt? Die wonderbaarlijke opvatting bevat meer waarheid, die ons aller vriend Posidonius in het vijfde boek over de natuur der goden heeft uiteengezet, dat het Epicurus' mening is dat er geen goden zijn en dat hij dat wat hij over de onsterfelijke goden heeft gezegd, heeft gezegd om wrevel af te weren en hij zou niet zo dwaas geweest zijn, dat hij de god zou laten lijken op een mensje, alleen maar in uiterste contouren, niet met een massieve gestalte, voorzien van alle ledematen van een mens zonder zelfs het geringste nut van de leden, als het ware teer en doorzichtig, terwijl hij niets voor iemand doet, in niets ter wille is, absoluut voor niets zorg draagt, niets doet. Op de eerste plaats kan er geen enkel dergelijke entiteit zijn en omdat Epicurus dat ziet, neemt hij de goden in werkelijkheid weg, maar hij spreekt er nog wel over.

[124] Vervolgens, als de god vooral zo is, dat hij door geen welwillendheid, geen liefde voor mensen vervuld wordt, nou, dan weg met hem - waarom namelijk zal ik dan wel zeggen: “Moge hij goedgunstig zijn”; hij kan immers niemand welgezind zijn, omdat, zoals jullie zeggen, zowel iedere welwillendheid en liefde als zwakte geldt.